શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૯	ઈન્દિરાના અન્ય કરણાગે	ઈન્દિરાના ગુણગ્રાહકો તથા અન્ય કરણાગે
૪૭	૧૪	પાનદાન	પાનદાન ન.
૬૫	૨૦	તમે	તમારે
૭૦	૧૮	કર અડવાડિયે	વાર્ષિક-નાગિન કર અડવાડિયે
૯૯	૧૩	પહેલા	પહેલું,
૧૦૧	૫	વલણવાળી હતી	વલણવાળી એ બે બેનો હતી.
૧૦૫	૨૦	આજ લેવાની	આજ લેવાશે

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. જદુનાથ સરકારે પટણા યુનિવર્સિટીમાં ઈ. સ. ૧૯૨૦માં આપેલા ભાષણોનો આ સંગ્રહ છે. મુઘલ સમયમાં રાજ્યવહીવટ કેવા પ્રકારનો હતો અને અત્યારના રાજ્યવહીવટમાં તેના કયા કયા અંશો જળવાઈ રહ્યા છે, તે આપણે આ પુસ્તક ઉપરથી જાણી શકીએ છીએ. કોઈ પણ સમયનો રાજકીય ઇતિહાસ પૂરેપૂરો સમજવો હોય, તો તે સમયના રાજ્યવહીવટ વિશે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. નહિ તો કેટલીક બાબતો સમજ્યા વિના જ રહી જાય. દાખલા તરીકે, ઇતિહાસમાં અમુક હજારી મનસબદારનો ઉલ્લેખ આવે છે, પ્રાંતીય સૂબેદારોની સાથે તેમના વઝીરોના નામ વાંચીએ છીએ, ખાનસામાન વિશે આપણે એમ જ ધારીએ છીએ કે તે [illegible] નાનો અમલદાર હતો, વગેરે રાજ્યવહીવટના જ્ઞાન વિના આવા અમલદારોના કર્તવ્યો વિશે પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવતો નથી. વળી, આપણામાં કાનૂનગો, બક્ષી, અમીન, વગેરે અટક જોવામાં આવે છે, તે મુગલાઈ સમયના કયા કયા હોદ્દેદારોના નામ હતા, તે વિશે ચોખ્ખી સમજ થવાને જ હોય છે તે સમયના રાજ્યવહીવટના જ્ઞાનથી આવી બીજી ઘણી નાનીમોટી બાબતો ઉપર પ્રકાશ પડે છે. આ પુસ્તક ઉપરથી એક બીજી બાબત ઉપર પણ આપણું ધ્યાન ખેંચાય છે. તે સમયના કેટલાક શબ્દોના અર્થ હાલમાં બદલાઈ ગયા છે. દા. ત. ખાન-ઈ-સામાનનો હોદ્દો મુખ્ય દીવાનથી જ ઊતરતો હતો અને તે ઘણો મોટો અમલદાર ગણાતો. (હાલના દેશી રાજ્યોના ખાનગી કારભારીના હોદ્દા કરતાં પણ તે હોદ્દો મોટો હતો), પરંતુ અત્યારે કોઈ પણ સાહેબનો બબરચી ખાનસામા કહેવાય છે; અત્યારે પ્રાંતનો હાકેમ સૂબો કહેવાય છે, પણ પહેલાં સૂબાનો અર્થ પ્રાંત થતો હતો અને હાકેમને સૂબેદાર કહેવામાં આવતો. અત્યારે

'જકાત'નો અર્થ દાણ થાય છે, પણ તે વખતે મુસલમાનો ઉપર નાખેલા કરને 'જકાત' કહેતા હતા. અત્યારે કેદખાનાના ઉપરી અમલદારને 'દરોગો' કહે છે, પણ તે વખત ગમે તે ખાતાનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ 'દારોગા' કહેવાતો હતો (દારોગા–ઈ–કારખાના, દારોગા–ઇ–ડાકચોકી). અત્યારે 'રૂખસત'નો અર્થ બરતરફી (dismissal) થાય છે પણ તે વખત અમલદારને નવા હોદ્દા ઉપર મોકલતા જે વિદાય આપાતી તેને રૂખસત કહેતા હતા. અત્યારે ફોજદાર ગુનાખાતાનો નાનો અમલદાર ગણાય છે, પણ તે વખત તે બહુ મોટો અમલદાર હતો અને તેના તાબામાં થાણદારો હતા—અત્યારે થાણદારના તાબામાં ફોજદારો હોય છે। અત્યારે ગામડામાં ઢોલ વગાડી જાહેરાત કરનાર ભંગિયાને કોટવાલ કહે છે, જ્યારે તે વખતે રાજધાની અને પ્રાંતના મુખ્ય શહેરોના નગરરક્ષકોને કોટવાલ કહેવામાં આવતા।

પાંચમા પ્રકરણમાં મુગલ સમયમાં લેવાતા કરવેરાની લાંબી યાદી આપવામાં આવી છે પરન્તુ તેમાંના ઘણાખરા જુદા સ્વરૂપે હાલના વહીવટમાં પણ જોવામાં આવે છે. તે વખતે કેટલાક માલના ઉત્પન્ન ઉપર વેરા હતા પરન્તુ હાલની કાપડ, ખાંડ, દિવાસળી, વગેરે ઉપરની એક્સાઇઝ જકાત તે એ વેરાનો નવો અવતાર જ ગણી શકાય. ત્યારના મિલ્કતના વેચાણ ઉપરનો કર, અત્યારની સ્ટેમ્પડ્યુટી અને નોંધણીની લાગત કરતા વધારે આકરો હશે એમ માનવાને કારણ નથી. અમુક ધંધાઓ શરૂ કરવાને માટે મેળવવાની પરવાનગીની હકસાઈ, અત્યારે પણ કેટલાક ધંધાઓ માટે ક્યાં લેવાતી નથી? ત્યારની અફીણની ચુંગી અત્યારના અફીણ ઉપરના વેરા કરતા વિશેષ નહિ હોય। અત્યારે દારૂના કરમાંથી પુષ્કળ ઊપજ સરકારને થાય છે, પરન્તુ તે વખતે તેનો સખત પ્રતિબંધ હતો। તે વખતે માશનો વેરો હોય તે પણ જણાતું નથી. તે વખતે જંગલના ઘાસ અને કાદી ઉપર લાગો લેવાતા હતા, પણ અત્યારે તો તે કાયદાનો ગુનો ગણાય છે। તમાકુ ઉપરનો તે વખતનો વેરો હમણાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે દાખલ થયો છે તે

જમાન ભાડાની રકમનો ચોથો ભાગ ગણાય છતુ અત્યારે, કોઈ જો જમીન કી દુકાનોમાંની કો વગેરે આંકડા મગાવો અમારા આવે તો ખરચ ચોથો ભાગ કરતા તો ઓછો જ થશે કારણ ન કબજે જમીનની અછતની માટે લાગત વેરાની, તો અત્યાર સુધી મનાઈ કયા મકાન માટે છે? પહેલા દાખલા, દેવાલયો, વગેરે મકાનો બાંધવા વગેરેમા જે માલ વપરાય તેની કીમત વધારી આપતી, પણ અત્યારે મંદિરોની કીમત તેના કરતા કેટલીયે વધી જાય છે ન કબજા પ્રમાણેથી અમુક અમુક કામ ઉપાડવામા આવતા, અત્યાર પણ ધર્મનિર્વાણ કે શિક્ષણપ્રચાર માટે આમનાગે તરફથી વગે ખુદ સાર્વભૌમ ગવર્નર અને તેમની સરકાર તરફથી 'જિન મનાઈ' કીન કડા કયા ઉઘરાવવામા નથી આવતા? આ પ્રમાણે તે વખતના કરવાની માત્ર વાણી યાદી જૈનોને મુસલમાની ગણ્ય ઠીકઠીક નાતેની આપવા જેવુ નથી

આના પ્રકરણમા તો અત્યારે મુસલમાની પત્નીના કાનૂનો (જિન તેનો ચર્ચા કરી છે, તે પ્રત્યેક મહાન ઇતિહાસકારની ભલામણ જેમ આપેલ છે પરન્તુ તેમા એક મુખ્ય મુદ્દો રહી ગયેલુ જણાય છે અનેક નાગરિકોએ મુસલમાની પર મોટા મોટા આરોપો હતા, પરન્તુ જે મુખ્યત્વે તે પછી ઔરંગઝેબના સમય પછી એનાથી ઘણી આવી, તેના તેની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા હતી તેના અમલમા નવા હિંદુ મંદિરો બાંધવાની કે જૂનાની દુરસ્તી કરવાની મનાઈ હતી, તથા પુરાણા ધર્મસ્થાનકો તોડીને મસ્જિદો બાંધવામા આવી હતી, હિંદુઓ જાહેર રીતે ધર્મધ્યાન કરી શકતા નહિ, વગેરે, વગેરે બાદશાહ આ બાબતના કેવા ફરમાનો મોજૂદ છે તથા મહત્વનાથી જૈન નહિ નાના આમનાગોએ તે ફરમાનોની ઉપર ધ્યાન દઈને તેમા નહિ દર્શાવેલા બાબતો સબંધી પણ કેવા યે જુલમો કર્યા હશે, તેની નોંધ ઇતિહાસમા મળી મુશ્કેલ છે શિવાય કે નાગરિકોએ મુસલમાની સામે નહીં વા કર્યો હતો પરન્તુ આ ફરમાનો બાબત તો ઔરંગઝેબની

ધર્મમાંથી ભ્રષ્ટ થતું [illegible] આથી મરાઠા [illegible] ઇતિહાસનું મુખ્ય જાણવું ઔરંગઝેબની ધર્મઝનૂની રાજ્યનીતિ હતી એમ કહેવામાં અસ્થાને નથી

અંગ્રેજી ભાષામાં ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવનાર ગણ્યાગાંઠ્યા જ હિન્દી [illegible] થયા છે, તેમાં પ્રો. જદુનાથ સરકારનું સ્થાન [illegible] છે. તેઓ ઘણા અંગ્રેજી લખાણ કરતા પણ [illegible] ભાષામાં [illegible] ગણી શકે. આથી તેમના ગ્રંથોનું ભાષાન્તર કરવું એ કંઈ સહેલું કામ નથી. તેમજ હાલના રાજ્યપદ્ધતિ [illegible] જ્ઞાન હોય તે [illegible] જ સમજી શકાય તેવી સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરી શકે. આ લેખકના [illegible] જ્ઞાન આ ભાષાન્તર [illegible] તેટલું [illegible] અર્થ [illegible] કરવામાં [illegible] કરી છે. [illegible] તો વિદ્વાન [illegible] કરી શકશે.

પાટણ
તા. ૨૩-૬-[illegible]

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

* [illegible] સ્ત્રીઓની [illegible] કહેવાય છે તેના [illegible] વિચારતા [illegible] મોટા ભાઈઓ [illegible] પિતાના પણ [illegible] કરીને [illegible] મુસદ્દીઓ ગાદી મેળવી [illegible] પોતાની સત્તા જમાવી [illegible] ધર્મને [illegible] હોય [illegible] નથી—[illegible] સરઘસો [illegible] પોતાના [illegible] હોય તે [illegible] (જેની [illegible] પતિત [illegible] સમય આવતી હોય તે) ભાવનાને [illegible] અને [illegible]

બ

મુઘલ રાજ્યવહીવટ

પ્રકરણ ૧

:૧:

મુઘલ રાજ્યવહીવટનાં સ્વરૂપોનો અભ્યાસ

હિંદુસ્તાનના મુઘલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસથી આપણે બધા પરિચિત છીએ. ક્રમાનુયાયી બાદશાહોની લાંબી કથા, દિલ્હીના તખ્ત માટે તેમના વિગ્રહો, બળવાખોર ખંડિયા રાજ્યકર્તાઓ અને સ્વતંત્ર પડોશી હાકેમો સામેની તેમની ચડાઈઓ, અને હિંદની કુદરતી સરહદની પેલી પારનાં તેમના આક્રમણો—આ બધા જાણીતા છે. વળી બાદશાહોના ખાનગી જીવનો, તેમના દરબારના ભભકા અને રીતરસમો અને તેમના સમયના મુસાફરીના રસ્તાઓ વિશે પણ આપણા દેશમાં આવેલા યુરોપી મુસાફરોના લખાણો ઉપરથી આપણે ઘણું જાણીએ છીએ. પરન્તુ અસલ ફારસી ભાષાની નોંધોના આધારે તેમના રાજ્યવહીવટી તંત્રનો વીગતવાર અભ્યાસ હજી સુધી થયો નથી.

આ કાર્ય કઠિન છે એમ બધા કબૂલ કરશે, કારણ, એક તો વખતના વહેવા સાથે ઘણી નોંધો નાશ પામી છે અને બીજું ખાસ કરીને આધુનિક હિંદનો પ્રત્યક્ષ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર અનુભવી માણસો જ મુઘલ વહીવટનું હાર્દ પિછાની શકે અને ભૂતકાળને આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ જીવંત ખડો કરી શકે. રોમન સામ્રાજ્યના વિનિપાતના મહાન ઇતિહાસકારે કબૂલ કર્યું છે કે અંગ્રેજ લશ્કરના સરદાર તરીકે તેમ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય તરીકે પોતાને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેનાથી જ તે રોમન સરદારોની ચડાઈઓ અને પ્રાચીન રોમન રાજસભાની ચર્ચાઓ ચોક્કસ રીતે સમજવાને શક્તિમાન થયો હતો. આપણે હિંદના ઇતિહાસના ઘરઆંગણાના અભ્યાસીઓ માત્ર જૂના ખતપત્રો અને ભૂતકાળની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી જ તારણ કાઢી

શકાએ અને તથી મુઘલ રાજ્યતનને બહારથી જ ર ાર્શ કરી શકાએ પણ તે ત નનુ સાચુ કાર્યવહન, તેના આતરિક પ્રવાહો, અને તે॥ વ્યાવહારિક પરિણામો તો જે માણસને ફારસી ગ્રથોની હાથપ્રતોના જ્ઞાન સાથે મુઘલ સત્તા નજેના હિ દના પ્રાતોના રાજકારભારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોય—અર્થાત્ જેઓ ઉત્તર હિંદની ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના બહુશ્રુત સભાસદો હોય તેઓ જ સીધી સરલ રીત સમજી શક તેઓમા સુપ્રસિદ્ધ મિ એચ બિવરિજ જેઓ પટણાના એક વખત ન્યાયાધીશ હતા અને તમના સુપ્રસિદ્ધ પિતા મિ એડવર્ડ ટૉમસ, મિ વિલિયમ ઇર્વીન જેઓ લાબા સમય સુધી ગાઝીપુર અને સહારાનપુરના મેજિસ્ટ્રેટ હતા, મિ જ્હૉન બીમ્સ અને બીજા મુલકી અમલદારો જેમનો મુઘલ રાજ્યવહીવટની અમુક બાબતોનો અને ખાસ કરીને વસૂલાતી વહીવટનો અભ્યાસ અત્યત ફલપ્રદ હતો, તેવાઓ જ સામાન્ય લેખકને કુદરતી એવી ભૂલોથી દૂર રહી શક

હાલના યુરોપી લેખકોએ મુઘલ રાજ્યવહીવટના માત્ર બે જ ખાતાઓ—જમીનમહેસૂલ અને લશ્કર—નો વીગતવાર અભ્યાસ કર્યો છે આ બે વિષયો સબધી લગભગ સપૂર્ણ માહિતી અગ્રેજી ભાષામા મળી શકે છે તેથી આ બે વિષયો મારા ભાષણોમાથી દૂર રાખીશ, માત્ર મારા પુરોગામી લેખકોને અપરિચિત માહિતીવાળા થોડાક ગૌણ મુદ્દાને સ્પર્શ કરીશ

આ ભાષણોમાથી પહેલા ભાષણમા મુઘલ રાજ્યતત્રના સિદ્ધાન્તો અને વિશિષ્ટ સ્વરૂપો વિશે વિવેચન કરીશ, બીજા ભાષણમા બાદશાહની સત્તા, તેના પ્રધાનોની સ્થિતિ, રાજ્યના ખાતાઓ, મુખ્ય અમલદારાના અધિકારો, અને આપણા જ્ઞાનના સાધનો વિશે માહિતી આપીશ ત્રીજામા દીવાન અને તેના અધિકારીઓની યોજના અને શાહી માર્ડલના વ્યવસ્થાપક અને તેના મદદનીશોનુ કાર્ય જણાવવામા આવશે, ચોથામા પ્રાતિક વહીવટની ચર્ચા કરવામા આવશે, પાચમામા રાજ્ય અને રૈયતનો સબધ દર્શાવીશ, અને છેવટના ભાષણમા મુઘલ સત્તાની

દેશ ઉપર થયેલી અમર તથા મુઘલ સામ્રાજ્યના વિનાશના કારણો વિશે તત્ત્વચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ

•૨

આપણા અત્યારના જીવનમાં મુગલાઈ સત્તાના અવશેષો

મુઘલ સામ્રાજ્યના વહીવટી તંત્રની અગત્ય આપણને શિક્ષણ-ઉપયોગિતા કરતા વધારે છે રાજ્યવહીવટનું સ્વરૂપ, તેની કાર્યપદ્ધતિ અને તેના ઠરામો પણ મુઘલાઈ સત્તા નીચે નહિ એવા હિંદુ રાજ્યોએ મુઘલો પાસેથી ઉછીના લીધા હતા જેની રીતે અત્યારે બ્રિટિશરોના તંત્રની નકલ વડોદરા, ગ્વાલિયર અને ઇન્દોરના અન્ય દરબારો કરે છે, તેવી રીતે મુઘલ તંત્રની નકલ જયપુર અને બુંદેલખંડના ખડિયા રાજાઓએ કરેલી તે જોતા કાંઈ નવાઈ લાગતી નથી પરન્તુ તે સમયના કેટલાક સ્વતંત્ર રાજ્યો પણ મુઘલ તંત્રને અનુસર્યા હતા શિવાજી જેવા હિંદુધર્મચુસ્તતાના હિમાયતીએ પણ મહારાષ્ટ્રમા પ્રથમ તેની નકલ કરી હતી, અને માત્ર જિંદગીના પાછલા ભાગમા જ તેણે કારમી હોદ્દાઓને સંસ્કૃત નામ આપીને તેના વહીવટી તંત્રને હિંદુશાહીનો ઓપ આપવાનો નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરન્તુ મરાઠાઓના ઘણાખરા ખાતાઓ, નોંધો અને નાની અમલદારીના હોદ્દાના નામો મરાઠી નામોના અભાવે ફારસીમાંશાહી જ રાખવા પડ્યા હતા

આ પ્રમાણે મુઘલ તંત્ર એક વખત હિંદના સંસ્કૃતિવાળા અને વ્યવસ્થાવાળા લગભગ બધા ભાગોમા ફેલાયેલુ હતુ આપણા સમયમા તો તે હવે મૃતપ્રાય દશામા છે, તથાપિ તેની નિશાનીઓ હજી પણ કાયમ છે અને ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસી બ્રિટિશ હિંદના અત્યારના રાજ્યવહીવટની ઇમારતમા મુઘલાઈ વ્યવસ્થાની અમર ચોખી શકશે

અઢારમી સદીના પાછલા ભાગમા અંગ્રેજ વેપારીઓ અને વાણો તરીકે અજાણ્યા દેશ ઉપર અને પરદેશી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરવાનો

અણધાર્યો પ્રસંગ આવી પડ્યો, ત્યારે તેમણે કુદરતી રીતે જ પ્રજામાં જે રાજ્યતંત્ર ચાલતું હતું તે સ્વીકારી લીધું, તેમાં માત્ર અનિવાર્ય ફેરફારો જ કર્યા અને જૂનું ખોખું કાયમ રાખી દેશની સહીસલામતી અને આબાદી માટે અગત્યના જેટલા તત્ત્વો જોઇએ તેટલા જ મરજી વિરુદ્ધ ધીમે ધીમે ઉમેરતા ગયા. વૉરન હેસ્ટિંગ્ઝની સત્તાના સમયના બંગાળા અને બિહારના હિંદ—અંગ્રેજી વહીવટી તંત્રનું આવું જ સ્વરૂપ હતું તેના અનુયાયીઓની સત્તાના સમયમાં લાંબા લાંબા ગાળે રાજ્યવહીવટ મુઘલાઈ સ્વરૂપથી દૂર અને દૂર ખસતો ગયો છે. પરન્તુ જૂના ઉપર નવું મકાન બાંધ્યું છે, આપણા વર્તમાનકાળનું મૂળ ભૂતકાળમાં છે.

:૩:

મુઘલ રાજ્યતંત્રનો ઉદ્દેશ

આપણે મુઘલ રાજ્યવહીવટનું તંત્ર યથાર્થ સમજીએ તે પહેલા તેનાં સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ સમજવાની જરૂર છે.

કુદરતી રીતે તે વહીવટ લશ્કરી હતો અને તેથી તે અનિવાર્ય રીતે કેન્દ્રિત એકહથ્થુ સત્તાવાળું તંત્ર હતું પ્રજાના મુસ્લિમ વિભાગને માટે એ વહીવટ ધર્મવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા બંનેમાં સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતો હતો, અને એ કારણથી જ તેમના માટે તે સામાજિક વ્યવહારનો પ્રબન્ધ કરતો હતો પરન્તુ પોતાની ગૈર–મુસ્લિમ પ્રજા માટે તે ઓછામાં ઓછી દખલગીરીની નીતિએ વર્તતો, તેમના પ્રત્યે તે માત્ર પોલીસની અને મહેસૂલી વસૂલાત સબંધી ફરજો બજાવતો લોકશિક્ષણમાં સહાય કરવી તે રાજ્યનો ધર્મ નહોતો ગણાતો–ખરેખર ઇંગ્લાંડમાં પણ છેક ઈ. સ. ૧૮૭૦ સુધી તે કાર્ય રાષ્ટ્રિય ફરજનું નહોતું માનવામાં આવતું. હિંદુ અને મુસ્લિમ રાજનૈતિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર કેળવણી ધર્મની દાસી ગણાતી. જો રાજા કેળવણી માટે કંઈ ખર્ચ કરતો, તો તે કંઈ રાજધર્મ તરીકે નહિ પરન્તુ પરલોકમાં સુખસમૃદ્ધિ મેળવવા ધર્માર્થ

પુણ્યકાર્ય તરીકે જ તેમ કરતો. બાદશાહો તરફથી કેટલીક મદ્રેસાઓને મદદ મળતી; પરન્તુ તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ મસ્જિદોની સાથે જોડાયેલી હતી અથવા તો જેમને રાજ્ય તરફથી વર્ષાસન મળતું તેવા ધર્મનિષ્ટ કુટુંબો તરફથી તેમાં શિક્ષણ આપવામાં આવતું અર્થાત્ તે મદ્રેસાઓ રાજ્યસ્વીકૃત ધર્મની સેવા માટે ધર્મશાસ્ત્રીઓને (ઉલેમાઓને) —શિક્ષણ આપની સંસ્થાઓ હતી.

એ પ્રમાણે કલા અને સાહિત્યને અપાતું ઉત્તેજન પણ રાજ્યકર્તાની કેવળ અંગત બાબત હતી; તેનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રિય સંસ્કૃતિ વિકસાવવાનો નહિ, પરન્તુ પોતાની જાતને માટે આનન્દ અને ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. આ બાબતમાં રાજ્યાધીશનો દરજ્જો ખાનગી ધનાઢ્ય શહેરી જેટલો જ હતો અને પ્રજા પ્રત્યે પોતાની કંઈ વિશેષ ફરજ છે એમ તે માનતો નહિ.

ટૂંકામાં મુઘલ સત્તાના સમયમાં આધુનિક સમયની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ–આ શબ્દ તેના વિશાળ અર્થમાં વાપરું છું–પ્રજા ઉપર, સમાજ ઉપર, અથવા તો ન્યાતોના પંચ ઉપર છોડવામાં આવતી અને હિંદના રાજ્યવહીવટના અભ્યાસીએ તેમનો સંગાસંગ ત્યાગ કરવાનો છે.

રાજસત્તાનો ઉદ્દેશ અત્યંત મર્યાદિત, ઐહિક અને લગભગ ચેતનરહિત હતો.

। બાદશાહી ખતપત્રો અને બીજાં અસલ સાધનોના આધારે હિંદુસ્તાનના મુઘલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ રાજ્યવહીવટના લક્ષણોની અમુક હકીકતો સંબંધી આપણા મન ઉપર છાપ પાડે છે.

:૪:

૪ મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં પરદેશી તત્ત્વો

• મુઘલાઈ રાજ્યવહીવટમાં બહારનાં પરદેશી તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે હતાં:

પહેલુ, મુઘલોની રાજ્યપદ્ધતિ રાજ્યકર્તાઓની જાતિ અને તેમના ધર્મના રંગે રંગાયેલી હતી. તે રાજવંશ હિંદની બહારના કેટલાક દેશોએ ઇસ્લામનો અંગીકાર કર્યો તે પછી આઠ સૈકાઓ બાદ હિંદમા આવી વસેલો હતો અને એ દેશોમા રાજ્યવહીવટના નવા સ્વરૂપનો વિકાસ થયો હતો. હિંદ બહારના મુસ્લિમ દેશોમા જે સ્વરૂપનો રાજ્યવહીવટ લાંબા કાળથી જાણીતો હતો—અને સૈકાઓના અનુભવથી સર્વશ્રેષ્ઠ નીવડ્યો હતો—ઇરાકના અબ્બાસી અને મિસરના ફાતમિયા ખલીફાઓનો રાજ્યવહીવટ—તે આપણા તુર્ક (મુઘલ) વિજેતાઓ તેમની સાથે પોતાના નવા વતનમા લાવ્યા હતા મુઘલ રાજ્યવહીવટમા હિંદના અને હિંદબહારના તત્ત્વો હતા, વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો હિંદી જડતરમા ફારસી-અરબી તંત્ર મઢેલુ હતુ

તેમના રાજનીતિના સિદ્ધાન્તો, તેમની ધર્મવ્યવહારની પદ્ધતિ, તેમના કરવેરાના નિયમો, તેમના ખાતાની યોજના અને તેમના અમલદારોના હોદ્દા પણ હિંદની બહારથી તૈયાર માલ તરીકે આયાત કરવામાં આવ્યાં હતા; પરન્તુ તે પહેલાની જે જૂની દેશી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને શાસિત પ્રજાને પરિચિત હતી, તેની સાથે મેળ સાધવામાં આવ્યો હતો. બહારથી આયાત થયેલા તંત્રની વીગતોમા સ્થાનિક જરૂરિયાત પ્રમાણે અનુકૂળ ફેરફાર કરવામા આવ્યો હતો. તે સમયે પ્રચલિત આર્ય પદ્ધતિ અને હિંદુઓના આચારશાસ્ત્રના સર્વમાન્ય નિયમો જેટલા પ્રમાણમા ઇસ્લામી રાજનીતિના મૂલગત સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ ન હોય, તેટલા પ્રમાણમાં સ્વીકારી લેવામા આવ્યા હતા,* અને ખાસ અગત્યની નહિ એવી બાબતોમા, રાજનીતિના દૃશ્ય સ્વરૂપમા, અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો, ગામડાના વહીવટમા અને સત્તાધિકારીઓની નીચલી શ્રેણિમાં, હિંદી રીતરિવાજો પ્રચારમા

* લૉર્ડ ક્લાઇવે મુર્શિદાબાદમાં પુણ્યક્રિયા કરી હતી અહીં આપણે મુસ્લિમ કાળમા થઈને બ્રિટિશ સમય સુધી ચાલી આવેલો બહુ પ્રાચીન સમયનો હિંદુ મહેસૂલનો રિવાજ જોઇએ છીએ

રહેવા દીધા હતા, જ્યારે પરદેશી આદર્શે તો રાજસભા (જે રાજ્ય-કર્તાની અંગત બાબત ગણાતી) અને ઉપલી શ્રેણિના સત્તાધિકારીઓ (જેઓ ઈરાન અને મિસરમાંથી પ્રેરણા મેળવતા) ઉપર જ ઘણીખરી અસર કરી હતી

મુઘલ રાજ્યવહીવટમાંના પરદેશી તત્ત્વનું દૃષ્ટાન્ત પ્રાંતિક વહીવટમાંથી સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે હેમ્બર્ગના પ્રોફેસર સી એચ. બેકર ઇસ્લામના વિશ્વકોશમાં લખે છે કે, '(મિસરમાં) આરબ સત્તાની શરૂઆતના સૈકાઓમાં બે રાજકીય કાર્યો સ્પષ્ટ રીતે જુદાં તરી આવે છે—રાજ્યપદ્ધતિ અને અર્થનીતિ અમીર(ગવર્નર)ની પાસે લશ્કર અને પોલીસનો કાબૂ હતો અને તેના જેટલા દરજ્જાનો આમિલ(ખજાનાનો અમલદાર) હતો . . . આ બે અમલદારોને એક બીજા ઉપર સખત દેખરેખ રાખવાની હતી લશ્કર અને કારોબારના ઉપરી તરીકે અમીર મુખ્ય સત્તાધીશ હતો, પરંતુ તે બંનેનો દરજ્જો સરખો હતો અને ખજાનાના વહીવટ કરનારની તો સુલ્તાન ઉપર ઘણો વિશેષ લાગવગ હતી' (Encyclopaedia of Islam, Vol II. P. 13.)

હવે, સૂબાદાર અથવા પ્રાંતીય હાકેમ અને દીવાન અથવા પ્રાંતનો મહેસૂલી અમલદાર એ બંને વચ્ચે બરોબર આવો જ સંબંધ હતો.

આ બંને વચ્ચેની અમલદારી વિરુદ્ધતાનો અને પોતાના માલિક પ્રત્યેના પરસ્પરના દોષારોપણનો ચોખ્ખો દાખલો—કારણ કે પ્રો. બેકરના શબ્દો પ્રમાણે 'એક બીજા ઉપર સખત દેખરેખ રાખવાની દરેકની ફરજ હતી'—સત્તરમી સદીના ઓરિસામાંના મારા લખેલા ઇતિહાસમાં—જે તત્કાલીન બાદશાહી ખતપત્રોના આધારે લખાયેલો હતો અને Journal of Bihar and Orrissa Research Societyના ઇ. સ. ૧૯૧૬ના જૂન અને સપ્ટેમ્બરના અંકમાં પ્રથમ છપાયો હતો અને ત્યાર પછી Studies in Mughal India નામના મારા પુસ્તકમાં પુનર્મુદ્રિત થયો હતો તેમાં—મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે રાજ્યવહીવટની ખાતાવાર વહેચણી પણ હિંદુસ્તાનની બહારના ઈસ્લામી દેશોના નમૂના પ્રમાણે કરવામા આવી હતી

બીજુ લક્ષણ એ છે કે રાજ્યતંત્રનું મૂળ લશ્કરી હતું, અને જોકે વખત જતા તે દેશની ભૂમિમા દૃઢીભૂત થયુ હતું, તોપણ તેનુ લશ્કરી સ્વરૂપ છેવટ સુધી કાયમ રહ્યુ હતુ મુઘલ રાજ્યના દરેક અમલદારને લશ્કરી નામાવલિમા દાખલ થવુ પડતુ હતુ, તેને અમુક સખ્યાના ઘોડેસવારના દરજ્જાની મનસબ આપવામા આવતી, જેનાથી તેનો પગાર અને મોભો નક્કી થતો. મુલકી નોકરો, ધાર્મિક ન્યાયાધીશો, ટપાલ, આબકારી અને જકાતના ઉપરી અધિકારીઓ અને ઊંચા દરજ્જાના કારકૂનો અને હિસાબનીસોને પણ મનસબદારો એટલે લશ્કરના અંગભૂતો તરીકે દરજ્જા પ્રાપ્ત થતા હતા તેમના નામ લશ્કરના અધિકારીઓની યાદીમા ગોઠવવામા આવતા, તેમના પગાર બક્ષીઓ (લશ્કરી પગાર વહેંચનાર) ચૂકવતા અને તેમને બઢતી મનસબના વધારા તરીકે મળતી આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ખજાનો અથવા રાજ્યનુ ખર્ચખાતુ તે મુલકી અને લશ્કરી ભેગા વહીવટનુ હતુ અથવા તો ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત રૂપે મુલકી ખજાનો બિલકુલ હતો જ નહિ તેમ છતા આપણે એટલુ યાદ રાખવુ જોઈએ કે જો કે પગારપત્રકો બક્ષીઓ મજૂર કરતા હતા, તોપણ ખરેખર નાણા ચૂકવવાનુ કામ દીવાન કે જે મુલકી અમલદાર ગણાતો તેના મારફતે થતુ હતુ

ત્રીજુ, મુઘલ સમયના હિંદુસ્તાનની જમીનમહેસૂલની પદ્ધતિનુ મુખ્ય નોંધવાલાયક લક્ષણ એ છે કે દેશની લાંબા સમયની જે પ્રાચીન પ્રથા હતી તેને વળગી રહેવામા આવ્યુ હતુ ખરેખર આરભના મુસ્લિમ વિજેતાઓએ ડહાપણથી પ્રાચીન હિંદુ મહેસૂલી પદ્ધતિને કાયમ રાખી હતી, હિંદુ મહેસૂલી અમલદારોને નોકરીમા રાખ્યા હતા, અને જ્યાસુધી જમીનમહેસૂલ નિયમિત રીતે ઉઘરાવવામા આવતુ અને તમા કઈ નજરે ચઢે તેવી ધીંગામસ્તી કે બળવો થતી નહિ ત્યાસુધી ઉપરીઓ એ ખાતાના કામમા ભાગ્યે જ આડા આવતા હતા

ઉપરની ટીકા માત્ર જમીનમહેસૂલ સંબંધી જ આપી છે. આ ખાતુ હમેશા હિંદુસ્તાનની સરકારની સૌથી વિશેષ પ્રાચી ! પરપરાને વળગી રહેનારુ અને જુનવટ જાળવી રાખનારુ રહેલુ છે, પરન્તુ રાજ્યની બીજી આવકની બાબતમા તો કુરાનનો કાયદો અને હિંદુસ્તાનની બહારના ઇસ્લામી રાજ્યોની પદ્ધતિ જ પ્રમાણભૂત હતા અને આપણે હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસમા જોઇએ છીએ કે મહેસુલી ખાતાની કારોબારી પદ્ધતિનો ઇસ્લામના ધાર્મિક કાયદા સાથે મેળ બેસાડવાના વારવાર પ્રયત્નો કરવામા આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે સત્તરમી સદીમા મુગલ સામ્રાજ્યની સમગ્ર મહેસુલી પદ્ધતિનો જે વિનાશ થયો હતો તે બે બળના પરિણામ રૂપે હતો—કાલપરિપક્વ હિંદુ પ્રાચીન પદ્ધતિ અને અરબસ્તાનનો કિતાબી સિદ્ધાન્ત

આ બને વિરુદ્ધ તત્ત્વોનુ મિશ્રણ કદી હમેશા સુખદ અથવા તો ફલપ્રદ બનતુ નહિ અને હિંદુ સમાજનો કચરી નાખનાર બોજ ફીરોઝશા તઘલખ અથવા ઔરગઝેબ જેવાની ધુગન અનુસાર વહીવટતત્રને ચલાવવાની ઉત્કટતાને બહુ ભારે પડી ગયો હતો જ્યારે તેમની આખ મીંચાણી, ત્યારે અથવા તેમના જીવતા પણ, કુરાનના કાયદાને થોડા સમય અનુસર્યા પછી પાછી હતી તે પ્રાચીન ઘરેડમા એ પદ્ધતિ પડી ગઈ આ વિષય હવે પછીના ભાષણમા વધારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવામા આવશે

·૫·

ઉદ્યોગ ચલાવનાર રાજ્ય

ચોથુ, મુઘલાઈ હિંદમા સૌથી મોટુ કારખાનાદાર રાજ્ય હતુ અથવા તો જુદી જુદી જાતની વિશાળ પ્રમાણમા બનાવટો તૈયાર કરનાર માત્ર એક જ કારખાનાનો માલિક રાજ્યકર્તા હતો અત્યારે ખુલ્લા બજારમાથી તૈયાર માલ સરકાર ખરીદે છે અથવા તો કટ્રા-

કટરોને મોટા જથ્થાની વરદીઓ આપે છે, તે પ્રથા તે સમયના ગૃહ-ઉદ્યોગોને બંધબેસતી થઈ પડત નહિ તે સમયે ખાનગી મૂડીદારો તરફથી વેચાણને માટે વિશાળ પ્રમાણમા તૈયાર થતા માલનું ઉત્પન્ન ખ્યાલમા પણ આવવાનો સંભવ નહોતો, તેથી પોતાને જોઈતો માલ બનાવવાની રાજ્યને ફરજ પડતી

અને તેની જરૂરિયાત ઘણી વિશાળ હતી દર વર્ષે બે વખત —ચોમાસામા અને શિયાળામા—ઋતુને અનુકૂળ ખિલાત (પોષાક) બાદશાહ તરફથી દરેક મનસબદારને આપવામા આવતો, અને ઈ. સ. ૧૬૯૦મા રોકડ પગાર મેળવનાર મનસબદારોની સંખ્યા ૭૫૦૦ અને જાગીરદાર મનસબદારોની સંખ્યા ૪૦૦૦ હતી. મોટા ઉમરાવોના ખિલાતમા પોષાકની કેટલીએ વસ્તુઓનો સમાવેશ થતો. આ બે સાલાબાદી ભેટો ઉપરાંત રાજવંશીઓને, ખંડિયા રાજાઓને અને બીજા ઘણા મનસબદારો અને દરબારીઓને બાદશાહના બે જન્મદિવસોએ (સૌર વર્ષ અને ચાન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણે), તેના ચાન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણેના રાજ્યાભિષેકના દિવસે, બે ઈદના દિવસોએ અને ઔરંગઝેબના રાજ્ય સુધી ફારસી નવરોઝના દિવસે (કે જ્યારે સૂર્ય મેષ રાશિમા પ્રવેશ કરે છે) પણ ખિલાત આપવામાં આવતા. વળી એવી પણ પ્રથા હતી કે જ્યારે જ્યારે માણસ બાદશાહની હજૂરમા દાખલ થાય, અગર તેની વિદાય લે, અથવા તો કોઈ હોદ્દા ઉપર નિમણૂક થાય, અને ઔરંગઝેબના સમયમા તો ઇસ્લામધર્મનો અંગીકાર કરે, તે વખતે પણ ખિલાત આપવામાં આવતો.

આ ઉપરથી જણાશે કે શાહી સરકારને આખા વર્ષની જરૂરિયાત માટે કાપડ અને તૈયાર પોષાકનો મોટો જથ્થો સીલકમાં રાખવો પડતો. આ માગણીને પહોંચી વળવાને માટે રાજ્યને સામ્રાજ્યના મુખ્ય શહેરોમા પોતાની માલિકીનાં કારખાના રાખવા પડતા. આને માટે કાબેલ કારીગરોને ભેગા કરવા પડતા (ઘણી વખતે તો દૂરના પ્રાંતોમાથી), તેમને દારોગાની દેખરેખ નીચે કામ કરવુ પડતુ, તેમને

રોજ (હરરોજનો પગાર) આપવી પડતી, અને તેમની પાસે તેમની કારીગરીનો માલ તૈયાર કરાવવામાં આવતો કે જે વખારોમાં યોગ્ય રીતે સંઘરી રાખવામાં આવતો.

શાહી મહેલના સામાન્ય વપરાશની અને મોજશોખની અનેક વસ્તુઓ પણ આ રીતે તૈયાર કરાવવામાં આવતી હતી. ખાન-ઇ-સામાન(ઘરખટલાનો ઉપરી અધિકારી)નું એ કાર્ય હતું કે બજારમાંથી મળતો માલ ખરીદવો અને બાકીનો માલ કારખાનામાં એવી રીતે તૈયાર કરાવવો કે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે રજૂ કરી શકાય. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં રાજ્યની કેટલી વિશાળ પ્રવૃત્તિ હતી તે આ કારખાનાઓના વીગતવાર અભ્યાસથી જાણી શકાય એમ છે.

પાંચમું, મુઘલ રાજ્યતંત્ર અત્યંત કેન્દ્રિત એકહથ્થુ સત્તા હતી. રાજ્યાધીશ આખા વહીવટી યંત્રનો શક્તિપૂરક હતો. જ્યાં રાજ્યાધીશ સ્વતંત્ર હોય, સર્વોપરિ સત્તા એક જ મનુષ્યમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય, પ્રદેશ વિશાળ હોય, પ્રાંતો વચ્ચેના વ્યવહારનાં સાધનો મંદ અને કઠિન હોય, સ્થાનિક અમલદારોની વારંવાર બદલીઓ થતી હોય, અને પ્રજામાં રાજકીય જીવન અથવા તો કાર્યારંભની શક્તિનો અભાવ હોય, ત્યાં સરકારી ખતપત્રો અને નોંધોના ઢગલેઢગલા હોય એ કુદરતી છે. યુદ્ધનો સમય બાદ કરીએ તો મુઘલ રાજ્ય તે 'કાગળી રાજ્ય' (કાગળોએ ડુશળ) હતું. તેમાં અમલદારોને ઘણા ચોપડા રાખવા પડતા—જેવા કે કાગળોની બારનીશીઓ, હાજરીપત્રકો, વિવરણપત્રકો, નોકરોના ઇતિહાસના પત્રકો, સમાચારપત્રો અને તુમારો તેમ જ હિસાબોની બે અથવા ત્રણ નકલો—પુરેપૂરી કે તારવણી રૂપે—, એ ઉપરાંત શાહી સરકારને સમાચારો પૂરા પાડવા માટે જાસૂસો અને બેપિયાઓનું મોટું લશ્કર રાખવામાં આવતું હતું.

૬

છ, કાયદા અને ન્યાય પ્રત્યેન તેનું વલણ આપણા વિચારો ની વિરુદ્ધ હતું આધુનિક રાજ્યસત્તાનું સૌથી વધારે અગત્યનું કાર્ય ન્યાયવ્યવસ્થા અને સુલેહશાન્તિ જાળવવાનું છે અહીં મુઘલ રાજ્ય સત્તા નબળામાં નબળી અને સમયાનુસાર સુધારણા અને વિકાસ માટે લગાર પણ સમર્થ નહોતી અનવસ્ત પરદેશી હુમલાથી અને આંતરવિદ્રોહથી દેશનો બચાવ કરવાનો, અને પોતાના પ્રતિનિધિઓ મારફત શહેરોમાં જાનમાલનું રક્ષણ કરવાનો તેણે સ્વીકાર કર્યો હતો પરંતુ વિશાળ ગ્રામવિસ્તારની રક્ષાનું કામ ત્યાંના રહેવાસીઓ ઉપર છોડી દેવામાં આવ્યું હતું તે કામ સ્થાનિક ચોકીદારો કરતા, જેઓ ગ્રામપંચાયતોના નોકરો ગણાતા અને તેમને ગામડાની જમીનના ઉત્પન્નમાંથી ગામજનાવનનીઓ નિભાવતા અને રાજ્ય તરફથી પગાર મળતો નહિ, તેમ જ રાજ્યની તેમના ઉપર દેખરેખ નહોતી

ગામડાંઓની શાન્તિ અને રક્ષાની જવાબદારી અંગીકાર કરવાને બદલે મુઘલ રાજ્યસત્તા ગામના લોકો જ તેમની પોતાની અને પડોશના રસ્તાઓના મુસાફરોની માલમિલકતની સલામતી માટે જવાબદાર ગણતી અનવસ્ત, રાજ્યનો પ્રતિનિધિ ફોજદાર હતો ખરો, પણ એની હકૂમતનો પ્રદેશ એટલો વિશાળ હતો કે બધા ગામડાના ચોકીદારો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અશક્ય હતું તેની ખાસ ફરજ તો સ્થાનિક જમીનદારોના બળવા, લૂંટારુઓની વ્યવસ્થિત મોટી ટોળીઓના હુમલા અથવા તો જમીનમહેસૂલ ખજાનામાં જતી અટકાવવાની વિશાળ પાયા ઉપરની પ્રવૃત્તિઓ—એવા વિસ્તૃત બગાવતીના નામચીન બનાવોનો પ્રતિષેધ કરવો અથવા તેમને સજા કરવી એ હતી

ન્યાયની બાબતમાં, મુઘલ બાદશાહને ન્યાયવિધિ થવાનું અને પૂર્વજોની રૂઢિ પ્રમાણે ખુલ્લી અદાલતમાં જાતે ઇન્સાફ ચૂકવવાનું

વણ પમદ હતુ શાહજહાન અને ઔરંગઝેબ બને બુધવારના દિવસે જાહેર દરબાર ભરતા નહિ, પરન્તુ એ દિવસ ન્યાયસભા માટે અલગ રાખતા. "બાદશાહ દર્શન-ઝરૂખામાંથી સીધો દીવાને ખાસમા આઠ વાગ્યાના સુમારે આવતો અને મધ્યાહ્ન થતા સુધી ન્યાયાસને બિરાજતો. તે સભાગૃહ ન્યાયાધિકારીઓ, કાઝીઓ, આદિલો, મુફતીઓ, ઉલેમાઓ, ફતવાગિરો, દારોગા-ઈ-અદાલત અને કોટવાલોથી ભરાઈ જતુ જેની હાજરીની ખાસ જરૂર ન હોય તેવા કોઈ દરબારીને તેમા દાખલ કરવામા આવતો નહિ ન્યાયાધિકારીઓ એક પછી એક ફરિયાદીઓને રજૂ કરતા અને તેની ફરિયાદો પેશ કરતા બાદશાહ હકીકતોની ચકાસણી કરતો, ઉલેમાઓને કાયદાકાનૂનની પૂછપરછ કરતો અને તેને અનુસરીને ઈન્સાફ આપતો. દેશની સર્વોપરિ સત્તા પાસેથી ન્યાય મેળવવાને ઘણા માણસો બહુ દૂરના પ્રાંતોમાથી આવતા જેમના ફરિયાદનામાની તપાસ મૂળ સ્થળ ઉપર ગયા સિવાય થઈ શકે નહિ, તેમના પ્રાંતના હાકેમ ઉપર બાદશાહ હુકમ લખી મોકલતો કે 'સાચી હકીકતની તપાસ કરો અને કા તો ત્યા જ ન્યાય ચૂકવો અથવા તો તપાસણીના હેવાલ સાથે પક્ષકારોને અહીં પાછા મોકલો'

બાદશાહ વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ હતો અને કેટલીક વખત પ્રાથમિક અદાલતનુ કામ પણ બજાવતો, પરન્તુ સ્વાભાવિક રીતે જ થોડાક જ ફરિયાદીઓ બાદશાહી તખ્ત સુધી પહોંચી શકતા અને બાદશાહ પણ પોતાના તરફ આવતા વિવાદોમાથી માત્ર થોડાનો જ ચુકાદો આપવાને વખત ફાજલ પાડી શકતો, જોકે ઘણા મુઘલ બાદશાહો (અને ખાસ કરીને જહાંગીર) આગ્રાના કિલ્લાની બહાર મહેલના ઝરૂખામાથી જમીન સુધી સોનાની સાંકળ લટકાવતા અને તેના છેડા ઉપર સામાન્ય લોકો રાજમહેલના હજરિયા અને સિપાઈસપરાની ખુશામદ કરવાને બદલે બાદશાહ સમક્ષ રજૂ કરવાની અરજીઓ બાંધતા આ પ્રમાણે આ બાદશાહો પોતાના રાજધર્મના પાલનનુ પ્રદર્શન કરતા હતા.

કાયદા અને ઇન્સાફના ખાતાની મુખ્ય ખામી એ હતી કે તેમા કંઈ વ્યવસ્થા નહોતી, નાની અદાલતથી માંડી વરિષ્ઠ અદાલત સુધી નિયમિત સળંગ યોજના નહોતી અથવા તો પ્રદેશના વિસ્તારના પ્રમાણમા અદાલતોની પૂરતી ગોઠવાઈ નહોતી

શહેનશાહતના કાઝી-ઉલ્-કાઝાત (વડા કાઝી) તરફથી નિમાયેલો એક કાઝી દરેક પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમા રહેતો, પરન્તુ તેના હાથ નીચે કોઈ નાની કે પ્રાથમિક અદાલત નહોતી અને વિવાદ કરનાને માટે કોઈ પ્રાંતિક અદાલત પણ નહોતી નાના ગામો અને ગામડાંઓમા કાઝી નહોતો અને તેથી તેઓ ઇન્સાફની બાબતમા નધણિયાતા ખેતર જેવા હતા, જોકે તમા રહેનાર કોઈ ફરિયાદી પૂરતા સાધન અને શક્તિવાળો હોય તો તે પ્રાંતના કાઝી સુધી પોતાનો દાવો લઈ જઈ શકે ખરો.

પ્રાંતિક કાઝીના અધિકારનો પ્રદેશ વિશાળ હતો અને તેના કામના મોટા ભાગ ઉપાડે તેવો કાયદેસરનો મદદનીશ તેને મળ્યો હતો નહિ, તેથી પ્રાંતની ફરિયાદોના માત્ર નાના ભાગનો જ તે નિકાલ લાવી શકતો પોતાના ગામને આંગણે પ્રાથમિક અદાલત અને વિવાદ માટે પુષ્કળ અદાલતો અને રાજધાનીની છેવટની વરિષ્ઠ અદાલત—ન્યાય મેળવવાની આવી સગવડ આધુનિક સમયમા ગામડાના રહેવાસીને ઘણા આનન્દનો વિષય છે

એટલા માટે માણસોને પોતાના મતભેદોનો નિકાલ પોતપોતાના સ્થળમા જ ન્યાતના પંચ મારફતે, ગામની પંચાયત મારફતે કે નિષ્પક્ષ-પાત મધ્યસ્થ (સાલી) મારફતે કે છેવટે બળ કે વગ લગાડીને કરવો પડતો.

ન્યાયની પદ્ધતિની સ્થૂળતા અને અપૂર્ણતામા વળી એ કારણથી વધારો થતો હતો કે બાદશાહનો સ્વીકૃત કાયદો કુરાનનો હતો, કે જેનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ હિંદુસ્તાનની બહાર થયો હતો આરબ પયગંબરને પ્રેરણા થઈ હતી તે પ્રમાણે એ કાયદો કુરાનના પાનામા જ સર્વકાળને માટે ઈશ્વરનો નક્કી થયો હતો. પરન્તુ કુરાનના શબ્દોના

અર્થ કરવામાં ઘણી શકાને અવકાશ રહેતો અને આ હેતુ માટે આપણા હિંદી કાઝીઓ હિંદની બહારના ઇસ્લામી સંસ્કૃતિના મુખ્ય મથકોમાં ધર્મનિષ્ઠ મુસ્લિમ બાદશાહો અને પ્રસિદ્ધ મુસ્લિમ ધારાશાસ્ત્રીઓએ આપેલા ચુકાદાઓને આધારભૂત ગણતા. આ પ્રમાણે હિંદનો મુસ્લિમ કાયદો ધારાધોરણોમાંથી નહિ, પણ પ્રેરણામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેને બીજા પણ બે મૂળ હતા—પૂર્વગામી રૂઢિઓ અગાઉ કાયદાના ચુકાદા અને ધારાશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય, જોકે આ બંને માત્ર કુરાનનો સ્પષ્ટાર્થ કરવાને માટે હતા, અને ખુદાઈ કિતાબમાં લખાણમાં નવો સિદ્ધાન્ત કે નિયમ ઉમેરવો નહિ એમ મનાવવાને આગ્રહ કરતા હતા

હિંદી-મુસ્લિમ કાયદાના ત્રણે મૂળ સાધનો હિંદબહારના હતા. હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ બાદશાહનો કે કાઝીનો ચુકાદો એટલો પ્રમાણભૂત ગણવામાં નહોતો આવતો કે જેનાથી કાયદાનો કોઈ સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરી શકાય કે કુરાનના કોઈ અસ્પષ્ટ શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ કરી શકાય, અથવા તો કુરાનમાં ખાસ રીતે જે બાબતોનો સમાવેશ ન થયો હોય તે બાબતોમાં કુરાનના ઉદ્દેશને અનુસરી કુરાનના કાયદામાં ઉમેરો કરી શકાય

આથી પ્રમાણભૂત આરબ લેખકોના લખાણોમાંથી સંગૃહીત કરેલા ઇસ્લામી કાયદા અને ચુકાદાનુ એકીકરણ પોતાની પાસે રાખવાનુ હિંદના કાઝીઓને આવશ્યક થઇ પડયુ હતુ આવા એકીકરણો વખતોવખત તૈયાર કરવામાં આવતા અને મુસ્લિમ કાયદાના ચાર સંપ્રદાયો—હનફી, મલકી, શફી અને હનબલી—માંથી બાદશાહ જે પસંદ કરે તે પ્રમાણે આ એકીકરણનુ સ્વરૂપ જુદી જુદી જાતનુ ઘડાતુ હિંદમાં હનફી સંપ્રદાય જુનવટવાળો ગણાતો આપણા દેશમાં છેલ્લુ એકીકરણ-ફતવાએ આલમગિરિ-બે લાખ રૂપિયાના ખરચે ઔરંગઝેબના હુકમથી ઉલેમાઓની એક સમિતિએ તૈયાર કર્યું હતુ આમ હિંદનો મુસ્લિમ કાયદો વિકાસ અને વૃદ્ધિ થવા માટેની શક્તિ ધરાવતો નહોતો, અરબસ્તાન અને મિસરના કાયદાના વિચારોના ફેરફારોનુ

પ્રતિબિંબ તેમાં પડે તેના અને તેના જ ફરફાર તેમાં દાખલ થઈ શકતા હતા

મધ્યકાલીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સારી પેઠે જાણે છે કે મુસ્લિમ રાજ્યમાં ધાર્મિક કાયદાની અંદર સામાજિક કાયદો નિમગ્ન થઈ જાય છે અને ઊતરતો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરે છે અને ઉલેમાઓ (ધર્મશાસ્ત્રીઓ) જ ધારાશાસ્ત્રીઓ બની શકે છે

હિંદુ ન્યાતોની અદાલતો અને પંચો કે જે સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે ન્યાય ચૂકવતા હતા તે વિશે આપણને કંઈ માહિતી મળતી નથી અથવા તો અકબરે જે બ્રાહ્મણ ન્યાયસભાઓ સ્થાપી હતી કે જે મનુ અને બીજા સ્મૃતિકારોને અનુસરીને કાયદાના ચુકાદા આપતી હતી તેની પણ વીગતો મળતી નથી આ કાયદાનું એકીકરણ જેને નેથેનિયલ બ્રી હેલ હેડ ગૃહસ્થાશ્રમનો કાયદો કહે છે—તે હિંદુ ધર્મ-શાસ્ત્રોના નિયમો અને ધાર્મિક આજ્ઞાઓનો એક અવ્યવસ્થિત સંગ્રહ હતો, અને તેના આધારે મુઘલ સમયના અંતમાં હિંદુ ન્યાયાર્થીઓ વિવાદો દાખલ કરતા હતા.

૭
રાજ્ય સામાજિક ફરજોનો અસ્વીકાર કરે છે

પ્રાંતિક વહીવટ વિશે થોડુંક કહેવાનું જ રહે છે પ્રાંતના મધ્યકેન્દ્રીય સૂબાદાર, દીવાન અને કાઝીના કારોબાર શાહી સરકારના હોદ્દેદારોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતો હતો એક યુરોપી લેખકે લખ્યું છે તે પ્રમાણે 'દરેક સૂબેદાર પોતાના પ્રાંતમાં બાદશાહ પ્રમાણે વર્તવાને પ્રયત્ન કરતો હતો'

પરન્તુ લોકોના—ખાસ કરીને ગામડાના—રાજકીય અને આર્થિક જીવન વ્યવહાર ગ્રંથમાંથી કોઈ પણ હેવાલ મળી શકતો નથી અને તેના માટે પૂરતું કારણ છે મેં આગળ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે રાજ્યસત્તા

તે સમયમાં માત્ર પોતાની [illegible] કરને મનાવીને અને મહેસૂલની વસૂલાત કરીને જ સંતોષ માનતી અને કંઈ પણ સામાજિક કાર્ય ઉપાડતી નહિ અથવા તો જ્યાંસુધી બગાવતખોરીનો ગુનો ન થાય અથવા શાહી સત્તા વિરુદ્ધ સ્થાનિક બખેડા ઊભા ન થાય ત્યાંસુધી ગામડાના રહેવાસીઓના જીવનમાં માથું મારતી નહિ જો રાજ્યસત્તાને હેરાન ન કરે તો દરેક ગામડું રાજ્યની દખલગીરી સિવાય પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે પોતાના જીવનનો શાન્ત વ્યવહાર ચલાવવાને સ્વતંત્ર હતું સામાજિક પ્રગતિમાં, પ્રજાના આર્થિક વિકાસમાં, સાહિત્ય અને કલાની વૃદ્ધિમાં, (સિવાય કે બાદશાહના ખાનગી ગૌરવ માટે) અથવા તો રસ્તાઓ વગેરેની સુધારણા (સિવાય કે લશ્કરી હેતુ માટે) માટે, કાર્યારંભ કરવાને રાજ્ય ધરતું નહોતું આ બધાં કાર્યો જો કરવામાં આવતાં તો તે ખાનગી સાહસને આભારી હતાં જ્યાં વ્યવસ્થિત ગ્રામપંચાયત હોય ત્યાં આ બધાં કાર્યો ગામનો મુખી અથવા તો ગામના આગેવાનો કરતા હતા અને બીજાં સ્થળોએ સ્થાનિક જીવનનું કેન્દ્રસ્થાન જમીનદાર કે નાનો રાજા હતો.

ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં અઢીસો વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકે લોકોના જીવનમાં પરોપકારી દખલ અને મુરબ્બીવટની દોરવણીની જેવી રાજ્યનીતિ દાખલ કરી હતી તેવી અકબરના પછીના મુગલ બાદશાહોએ ધારણ કરી નહોતી પ્રાંતના મુખ્ય શહેરની બહાર જ્યાં જ્યાં સ્થાનિક મુગલ અમલદારોએ સ્થાનિક જીવનમાં અતિ ઉત્સાહભરી પ્રવૃત્તિ બતાવી હતી, ત્યાં ત્યાં તે ઉપરી અધિકારી [illegible] ની વિરુદ્ધમાં અને લાભ મેળવવાના દુષ્ટ આશયથી અથવા પક્ષપાતના હેતુથી તેમ કરવામાં આવતું આવી દખલગીરીનું પરિણામ હમેશાં ખરાબ આવતું

મધ્યકાલની સ્થિરપ્રકૃતિના સ્વરૂપવાળાં અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જાતિઓથી વસેલાં મોગલાઈ સામ્રાજ્ય જેવાં સામ્રાજ્યો ટકી રહ્યાં તે એટલા જ કારણથી કે મધ્યસ્થ રાજ્યસત્તાએ ગ્રામ

વિસ્તારોને ઠકાપણથી સ્વતંત્ર રાખ્યા હતા અને ત્યાંના લોકો જો લશ્કરની ઠરાવેલી સંખ્યા અને મહેસૂલનો નક્કી કરેલો ભાગ આપ્યા કરે, તો દરેક વિસ્તારના લોકોને પરંપરાગત રૂઢિ પ્રમાણે જીવનવ્યવહાર સાચવવાની છૂટ આપવામાં આવતી હતી.

તેથી, તે કંઇક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેવી સત્તા હતી, પરન્તુ આવું સ્વરાજ્ય ભોગવતા ભૌગોલિક વિસ્તારો એટલા નાના હતા અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ માત્ર ગ્રામસફાઈ અને સામાજિક સ્વરૂપની હતી કે મુઘલ સામ્રાજ્યના ગામડાં અને નાનાં ગામો સ્થાનિક સ્વરાજ્યને બદલે ગ્રામસ્વરાજ્ય ભોગવતાં હતાં એમ કહેવું વધારે વાજબી ગણી શકાય. રાજકીય સ્વતંત્રતા અને પ્રજાના હિતાર્થે કરવેરાની સ્વસત્તાના (ન્યાત અને સંપ્રદાયથી અલગ) અભાવે, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય હોઈ શકે નહિ.

પ્રકરણ ૨

:૧:

રાજ્યકર્તા અને ખાતાના ઉપરિ અધિકારીઓ

કુરાનના કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકર્તા જ એકલો અમીર ઉલ-મુમીન અર્થાત્ સાચા ધર્મનિષ્ઠ લોકોનો સત્તાધીશ છે અને તે પોતાની ફરજો અદા કરવામાં મુસ્લિમોની જમાતને જવાબદાર છે. પરંતુ રાજસભા અથવા મંત્રિમંડળ લોકોને જવાબદાર હોય અને રાજ્યકર્તા ઉપર કાબૂ ધરાવે અને તેનો ન્યાય કરે તેવી બંધારણયુક્ત યોજના મુસ્લિમ દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી અથવા તો તેનો વિચાર સરખો પણ કોઈના મનમાં આવ્યો નહોતો. મુસ્લિમ રાજ્યસત્તા તત્ત્વરૂપે લશ્કરી રાજ્યસત્તા હતી, અને તેના અસ્તિત્વનો આધાર રાજ્યકર્તાના સ્વતંત્ર અધિકાર ઉપર હતો. રાજ્યકર્તા લશ્કરનો પણ સર્વસત્તાધીશ હતો. રોમન સત્તાધીશના અધિકારો પણ એવા જ હતા, પરન્તુ રોમના રાજ્યબંધારણ અનુસાર, રાજ્યના કાર્યો માટે રાજસભાની મંજૂરી અને મુખ્ય અધિકારીઓની પ્રજા તરફથી થતી ચૂંટણી એ બે બાબતો સમ્રાટની સત્તાના ઉપર કાબૂ રાખવાને યોજવામાં આવી હતી, જોકે વહેવારમાં એ કાબૂ ઘણી વખત કારગત થતો નહિ. આવો કોઈ કાબૂ સિદ્ધાન્ત તરીકે પણ મુસ્લિમ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો, જોકે વહેવારમાં રાજ્યકર્તાના કાર્ય ઉપર મુસ્લિમ લશ્કરના ભયની અને સામાજિક અપવાદ મેળવવાની અનિચ્છાની વારંવાર અસર થતી ખરી.

ખરેખર, રાજ્યકર્તાને કુરાનના કાયદાના ભંજક તરીકે અને તેથી રાજ્ય કરવાને નાલાયક ગણીને તેને પદભ્રષ્ટ કરવાનો ફતવો કાઢવાનો ઉલેમાઓને અધિકાર હતો પરન્તુ આ ફતવાને અમલમાં

મેળવવાનું એકનું એક સાધન માત્ર બળવો હતો. એક રાજાને શાન્તિથી પદભ્રષ્ટ કરીને તેની જગ્યાએ બીજાને ગાદીએ બેસાડનાર કોઈ બંધારણમંડળ અસ્તિત્વ ધરાવતું નહોતું. સાચે જ એક જુલમી સુલ્તાનને સફળતાપૂર્વક ખસેડવો હોય તો વધારે સબળ લશ્કરના પીઠબળવાળા નામધારી દાવાદાર માણસને તેની સામે ખડો કરવાની જરૂર રહેતી. રાજ્યનું નિમણૂકી લશ્કર તો સ્થાપિત રાજ્યકર્તાનો હુકમ માનવાને બંધાયેલું હતું, અને નહિ કે ઉલમાઓ કે મંત્રિમંડળનો હુકમ માનવાની તેની ફરજ હતી.

મુઘલ બાદશાહને કોઈ નિર્ધારિત મંત્રિમંડળ હતું નહિ. વઝીર અથવા દીવાન એ બાદશાહના હાથ નીચેનો સૌથી ઉપરી અમલદાર હતો, પરન્તુ બીજા અમલદારો કંઈ તેના જોડીદાર ગણાય નહિ. સ્પષ્ટ રીતે તેઓ તેનાથી ઊતરતા દરજ્જાના હતા અને તેઓ સચિવો કહેવા કરતાં મંત્રીઓ (સેક્રેટરી) કહેવાને વધારે લાયક હતા, કારણ કે તેમનું લગભગ બધું કામકાજ વઝીર તપાસી શકે તેમ હતું, અને બાદશાહી ફરમાનો તેની મારફતે જ તેમને મળતાં હતાં.

રિવાજ એવો હતો કે જ્યારે બાદશાહ દીવાનેખાસનો દરબાર ભરતો, ત્યારે મુખ્ય બક્ષી, મુખ્ય કાઝી, ખાને સામાન અને સેનાપતિ જેવા મોટા અધિકારીઓ વઝીરની સાથે હાજરી આપતા અને તેમની પણ સલાહ લેવાતી. પરન્તુ ઘણા અગત્યના પ્રશ્નોનો નિકાલ તો બાદશાહ અને વઝીર એકલા જ કરતા અને તેમની જાણમાહિતી જ તેમ કરતા. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે સચિવો કે વઝીર જાતે પણ રાજાની ઇચ્છા ઉપર કાબૂ ધરાવતા નહોતા. તેઓ સલાહ આપી શકતા, પણ મત આપી શકતા નહિ. અને તેમની નોકરીની અસ્થિરતા અને પરતંત્રતાને લીધે બાદશાહ સ્પષ્ટ રીતે ઊંધે રસ્તે જતો હોય તોપણ તેના બોલવાનો વિરોધ કરવો તે તેમને માટે અશક્ય હતું. આ પ્રમાણે રાજ્ય એક માણસની સત્તામાં હતું અને ઔરંગઝેબ તેના સમકાલીન (ફ્રાન્સના) ચૌદમા લુઈ રાજાની માફક પોતે જ પોતાનો વઝીર હતો.

આ ઉપરથી જણાશે કે આધુનિક અર્થનું મંત્રિમંડળ મુઘલ પાદશાહને હતું જ નહિ. તેના સચિવો માત્ર મંત્રીઓ જ હતા અને તેઓ માત્ર પાદશાહની ઇચ્છાનો વીગતવાર અમલ જ કરતા, પણ તેઓ નમ્રતાભરેલી સમજાવટ અને ગર્ભિત ચેતવણી સિવાય તેની રાજનીતિને અસર કરી શકતા નહિ, જો તે તેમની સલાહને અવમાને તો તેઓ કદી નોકરીનું રાજીનામું આપતા નહિ. ટૂંકામાં, જ્યારે પાદશાહ બેકામ હોય, ત્યારે જ તેઓ રાજ્યવહીવટની દોરવણી કરી શકતા. આવો મંત્રિમંડળનો કાબૂ રાજ્યબંધારણના (એનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં એ નામ જો હું વાપરી શકું તો) હાર્દની વિરુદ્ધ હતો, એંગ્લો-સેક્સન સમયના ઇંગ્લાંડના રાજ્યતંત્રનો કાબૂ વાઇટનેજીમોટના હાથમાં હતો તે વખતે જેવી અરાજકતા હતી, તેવી મુઘલ સમયની સ્થિતિ હતી.

મુઘલ પાદશાહની સત્તાની નિર્બળતાનો તોલ એટલા ઉપરથી થઈ શકશે કે તે રાજ્ય અને ધર્મ બંનેમાં સર્વસત્તાધીશ હતો. દૃઢ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોઈએ તો દરેક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તા પોતાના સમયનો ખલીફ છે અથવા તો સ્વધર્મીઓ ઉપર સત્તા ચલાવનાર પયગંબરનો છેલ્લામાં છેલ્લો વારસ છે, અને જ્યાંસુધી કુરાનના ધર્મશાસ્ત્રીઓ (ઉલમા)ના આજ્ઞાપત્રથી તેને પદભ્રષ્ટ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેની સત્તા સર્વોપરિ છે.

બીજા બધા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની માફક મુઘલ બાદશાહો બેવડું કાર્ય કરતા—રાજા તરીકે તેમના રાજ્યના બધા લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવવું અને તેમની પ્રજાના એક ભાગના ધર્મપ્રચારક અને ધર્મરક્ષક તરીકે વર્તવું. તેથી તેઓ પ્રજાના મુસ્લિમ વિભાગ પાસેથી કર લેતા કે જે દરેક માણસની કમાણીના પાંચમા ભાગ જેટલો હતો. આ કરની રકમ સ્વધર્મીઓના લાભ માટે વાપરવાની તેમની ફરજ હતી—જેમકે મસ્જિદો બંધાવવી, મદરેસો અને ધર્મશિક્ષકોને વર્ષાસન આપવાં, કબરો અને દર્ગાહો નિભાવવી, ગરીબગુરબાંને

ખેરાત કરવી અને મુસ્લિમ કન્યાઓને શાદીની જોગવાઈ કરી આપવી. આ જકાતની રકમ જમીનમહેસૂલ અને દાણમહેસૂલની માફક જ ખજાનામાં ભરવામાં આવતી. બાદશાહની રાજ્ય અને ધર્મ ઉપરની સત્તાનો સૌથી સારો દાખલો એ હકીકત ઉપરથી મળે છે કે પાછળના સમયમાં મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ જકાતની રકમ અંગત ખર્ચમાં અથવા તો રાજ્યકારભારના સામાન્ય ખર્ચમાં વાપરી નાખીને તેમની મોપરતનો દુરુપયોગ કરી શકતા

:૨:

મુખ્ય ખાતાંઓ અને તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ

રાજ્યકર્તાના અધિકાર, મંત્રીઓના દરજ્જા અને રાજ્યસત્તાના ઉદ્દેશ સંબંધી આટલું બસ છે. હવે આપણે રાજ્યવહીવટી તંત્રનો વીગતવાર અભ્યાસ કરીશું.

મુઘલ રાજ્યના મુખ્ય ખાતાંઓ આટલાં હતાં:—

૧ **વડા દીવાન**ના હાથ નીચેનું મહેસૂલ અને ખજાનાનું ખાતુ

૨ **ખાને સામાન**ના હાથ નીચેનું શાહી ગૃહવ્યવસ્થાનું ખાતુ.

૩ **મીર બક્ષી**ના હાથ નીચેનું લશ્કરી પગાર અને હિસાબી ખાતુ

૪ **મુખ્ય કાઝી**ના હાથ નીચેનું દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયનું ખાતુ

૫ **સદ્રે અમીન**ના હાથ નીચેનું દેવસ્થાન અને ધર્માદા વહીવટનું ખાતુ

૬ **મુહતાસિબ**ના હાથ નીચેનું જાહેર સદાચારનું ખાતુ

આના કરતા નાના પણ લગભગ એટલા દરજ્જાના બીજા બે ખાતાં પણ હતા —

૭ **મીર આતિશ** અથવા દારોગા-ઈ-તોપખાનાના હાથ નીચેનું તોપખાનાનું ખાતું

૮ **દારોગા-ઈ-ડાક ચૌકીના** હાથ નીચેનું ટપાલ અને જાસૂસી ખાતું

દારોગાના હાથ નીચેના કારખાના સ્વતંત્ર ખાતા નહોતા તેમાના ઘણાખરા ખાનેસામાનના હાથ નીચે હતા.

: ૩ :

વઝીર

વઝીર અથવા મુખ્ય પ્રધાન માનાર્હ સ્થાનરૂપ હોય તેમ જણાય છે અને તેની પાસ રાજ્યવહીવટની ખાસ કોઈ શાખા હોય એમ પણ નહોતા. અલબત્ત, તે મહેસૂલી ખાતાનો ઉપરિ અધિકારી હતો, પણ ન તો દીવાન તરીકેના હોદ્દાની રૂઈએ તેમ છતા, બધા દીવાનો કઈ વઝીર નહોતા અને કોઈ પણ હિંદુ દીવાનને વઝીરનો ઊંચા ઈલ્કાબ આપવામા આવ્યો હોય તેમ આપણા વાચવામા આવ્યુ નથી.

અસલ તો વઝીર મહેસૂલી ખાતાનો વરિષ્ઠ અધિકારી હતો અને સમયના વહેવા સાથે તેના હાથમા બીજા ખાતાઓનો કાબૂ પણ ધીમે ધીમે આવ્યો માત્ર જ્યારે રાજ્યકર્તા નાલાયક, મોજશી કે સગીર ઉમરનો હોય ત્યારે વઝીર લશ્કર ઉપર સત્તા ધરાવી શકતો. આ પ્રમાણે મૂળમા તો વઝીરનો હોદ્દો મુલ્કી હતો અને લશ્કરી કાબૂ તે અસાધારણ પ્રસંગે જ ધરાવી શકતો, અને તે બાદશાહી નજરાઈનું ચિહ્ન હતુ અલબત્ત, મુઘલાઈના બીજા ઊંચા અમલદારોની માફક તેને લશ્કરની આગેવાની પણ લેવાની હતી અને ઘણી વખત તો નાની લડાઈમા તે આગેવાની લેતો પણ ખરો પરન્તુ બાદશાહની હજૂરમા તેની સતત હાજરીની જરૂરિયાતને લીધે લાંબા સમય સુધી ચાલે

તેના કે બાદશાહી છાવણીથી બહુ દૂરના પ્રદેશમાં ચાલતાં લશ્કરી કાર્યોનો હવાલો લેવાનું તેનાથી બની શકતું નહિ

વછીરની કચેરીમાં બધા મહેસૂલી તુમારો, પત્રકો અને ખજાનાઓ પ્રાંતોમાંથી અને યુદ્ધક્ષેત્રોમાંથી આવતા કેટલાક ઉત્સવના પ્રસંગોમાં રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ તે કામ કરતો તે પોતાના નામની પણ બાદશાહના કહેવાથી 'આજ્ઞાનુસાર' (હસ્બ ઉલ હુકમ) કાગળો લખતો (નાની રકમો અથવા તો પહેલાં મંજૂર થયેલી રકમો સિવાય) પૈસા નાખવાના બધા હુકમો ઉપર દીવાનની સહીની આવશ્યકતા રહેતી અને (યુદ્ધક્ષેત્રના લશ્કર કે શાહી કારખાના સિવાયની) બધી રકમોની ચુકવણી પણ તેના ખાતા મારફતે જ થતી વળી, મહેસૂલની વસૂલાત વિશેના બધા પ્રશ્નોનો નિકાલ દીવાન કરતો, અગત્યની બાબતોમાં તે બાદશાહની સલાહ લેતો અને ખજાનાની હાલતનો હેવાલ વખતોવખત પેશ કરતો મુઘલ સમયના કેટલાક મશહૂર વછીરો કાગ્રીના ગ્રંથસ્વામીઓ હતા અને તેઓ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓને પોતાના માલિકની વતી બાદશાહી ખતપત્રો લખીને બાદશાહના મંત્રી તરીકેનું કામ પણ બજાવતા હતા

ફ્રાન્સના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના રાજમહેલના મેયરોની માફક ઔરંગઝેબના નબળા વંશજોના જ વછીરો રાજ્યના ખરેખરા રાજ્યકર્તા થઈ પડ્યા હતા

'૪'

બક્ષી

મુઘલ રાજ્યતંત્રના દરેક અમલદારને અમુક સંખ્યાના ઘોડેસવારોના ઉપરીનો ઇલકાબ મળતો હતો એ ઇલકાબ તેનો પગાર અને દરજ્જો ગણવાનું અગત્યનું સાધન હતું. એનો અર્થ એ નહોતો થતો કે તેને ખરેખર એટલા ઘોડેસવારો પોતાની નોકરીમાં રાખ-

વાના હતા આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં તો મુઘલ અમલદારો પણ લશ્કરી ખાતાના જ હતા અને તેથી તેમના પગારપત્રકો તપાસવાનું અને મંજૂર કરવાનું કામ લશ્કરના બક્ષીઓ જ કરતા. જેમ જેમ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થતા ગયો, તેમ તેમ આ બક્ષીઓની સંખ્યા પણ વધતી ગઈ અને આખરે ઔરંગઝેબના વખતમાં એક મીર બક્ષી હતો અને તેને ત્રણ મદદનીશ બક્ષીઓ હતા.

યુદ્ધમાં ઊતરનાર દરેક લશ્કરને પ્રસંગે પ્રસંગે નીમેલા સેનાધ્યક્ષના હાથ નીચે મૂકવામાં આવતું. આ સેનાધ્યક્ષ સાધારણ રીતે બનતા સુધી રાજવંશી હતા, જેના ઉપર આદેશ ઉપરનો ઉમરાવ દેખરેખ રાખતો હતો. જોકે ઘણા પ્રસંગોએ સિપાહસાલાર હોદ્દાવાળા અમલદારો વિશે આપણે વાંચીએ છીએ, પરંતુ તે માત્ર માનાર્હ પદવી હતી અને તે ધરાવનાર ખરી રીતે આખા મુઘલાઈ લશ્કરની સરદારી ભોગવતા નહિ. બાદશાહ એકલા જ ખરેખરો સિપાહસાલાર હતા.

તોપખાનાની શાખા મીર આતિશ અથવા દારોગા તવણીના દારોગા—ઈ—તોપખાના નામવાળા અમલદારના તાબામાં હતી. માત્ર તોપચીઓ એકલા નહિ, બંદૂકદારો પણ તેના તાબામાં હતા. યુરોપના તુર્કલોકોનું તોપખાનું મુઘલાઈ તોપખાના કરતા વધારે ચઢિયાતું અને અસરકારક હતું, તેથી મુઘલ બાદશાહો પોતાના મીર આતિશ તરીકે તુર્ક સામ્રાજ્યમાંથી કે છેવટે ઈરાનમાંથી પણ મળે તો તેવો અમલદાર લાવવાને પ્રયત્ન કરતા હતા. એકંદરે હિન્દના મુસલમાનો તોપખાનું ચલાવવાને તદ્દન નાલાયક હતા, અને આ ખાતું તુર્ક અને ફિરંગી તોપચીઓ અને તોપો બનાવનારાથી ભરાઈ ગયું હતું અને બુંદેલા, કર્ણાટકી અને બક્સરિયા હિંદુ જાતિઓમાંથી બંદૂકદારોની ભરતી થતી હતી. યુદ્ધક્ષેત્રના દરેક લશ્કરમાં ખાસ મીર આતિશ રહેતો હતો.

વિલિયમ ઇર્વિનના 'હિંદી મુઘલોનું લશ્કર' એ નામના પુસ્તકમાં આ વિષય સંબંધી સંપૂર્ણ ચીતાર આપી હોવાથી લશ્કરી ખાતા સંબંધી અહીં હું વિશેષ વિવેચન કરીશ નહિ.

:૫:

ખાન-ઈ-સામાન

ખાન-ઈ-સામાન મુઘલાઈનો ઘણો અગત્યનો અમલદાર હતો, કારણ કે તે બાદશાહના ઘરખટલાનો ઉપરી હતો અને તેની મુસાફરીઓ અને ચઢાઈઓમાં તેની સાથે રહેતો બાદશાહના બધા હજૂરિયા આ અમલદારના તાબામાં હતા અને બાદશાહનું રોજિંદું ખર્ચ, ખોરાક, તબૂઓ, સરસામાન વગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતો હતો ખાનેસામાન મોટા વિશ્વાસને પાત્ર હતો અને ભારે લાગવગ ધરાવતો હતો, અને ખાનેસામાનમાંથી વજીરોની નિમણુંકો થયાના ઘણા દાખલા છે.

:૬:

ન્યાયખાતુ

'ચાલુ જમાનાના ખલીફ' તરીકે બાદશાહ વરિષ્ટ ન્યાયાધીશ હતો અને બુધવારે ઇન્સાફની અદાલતો ભરતો, અને થોડાક પસંદ કરેલા મુકદ્દમાની તપાસ કરતો. પરંતુ તેની અદાલત પ્રારંભિક નહોતી પણ છેલ્લી છેલ્લા વિવાદ માટેની હતી ફોજદારી મુકદ્દમાઓમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશ કાઝી હતો અને મુસ્લિમ કાયદા પ્રમાણે મુકદ્દમા ચલાવતો. મુસલમાન-મુસલમાન વચ્ચેના મુકદ્દમાઓ એકલા જ નહિ, પરંતુ જેમા એક પક્ષકાર મુસલમાન હોય તેવા અગત્યના મુકદ્દમાઓ કાઝીની અદાલતમા દાખલ કરવા પડતા ધારાશાસ્ત્ર ઉપરનાં અરબી પુસ્તકોનુ અવલોકન કરીને ચાલતા મુકદ્દમા માટે કાયદો ખોળી કાઢનાર મુફતીની મદદથી કાઝી ગુનેગારને શિક્ષા કરતો કાઝીનો હોદ્દો બહોળી સત્તા અને બિનજવાબદારીવાળો દરજ્જો ધરાવતો હોવાથી, કુદરતી રીતે જ તેમા ઘણો સડો પેઠો હતો અને થોડાક માનનીય

અપવાદો બાદ કરતા મુઘલાઈના બધા કાઝીઓ લાંચરુશ્વત લેવાને પ્રખ્યાત હતા સામ્રાજ્યનો વરિષ્ઠ કાઝી કાઝી-ઉલ્-કુઝાત કહેવાતો અને શાહી છાવણીના કાઝી તરીકે બાદશાહની સવારીમા સાથે રહેતો દરેક પ્રાંતના મથકે પણ એક કાઝી રહેતો, જેની નિમણૂક મુખ્ય કાઝી કરતો આ જગ્યાઓ ઘણી વખત રુશ્વત લઈને વેચવામા આવતી અને મુઘલાઈમા કાઝીનુ ન્યાયખાતુ એક કહેવતરૂપ અને નિંદાને પાત્ર થઈ પડ્યુ હતુ

નવા કાઝીને નીમતી વખતે દીવાન આ પ્રમાણે રીતસરનુ સૂચનાપત્ર આપતો 'ન્યાયી, પ્રામાણિક અને નિષ્પક્ષપાતી થજો પક્ષકારોની હાજરીમા, અદાલતના મકાનમા અને રાજ્યસત્તાના મથક મુકદ્દમા ચલાવજો

'જ્યા તમે નોકરી કરતા હો, ત્યાના લોકો પાસેથી ભેટસોગાદ લેશો નહિ અને માનઅકરામતી મિજબાનીમા ભાગ લેશો નહિ

'તમારા હુકમનામા, વેચાણપત્ર, ગીરોખત વગેરે કાયદેસરના ખતપત્રો ધ્યાનપૂર્વક લખજો, જેથી ભણેલા માણસો તેમાથી છિદ્રો ખાળીને તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોચાડે નહિ

'ફક્ર (ગરીબાઈ)ને તમારી ફખ્ર (ગૌરવ) ગણજો'

મુફતીને તો રાતદિવસ ધારાશાસ્ત્રના પુસ્તકો અને જેમાથી દૃષ્ટાન્તો જાણી શકાય તેવા મુકદ્દમાના હેવાલો વાચવા પડતા જો તેને એમ લાગે કે ઉપરી કાઝીએ આપના ધારેલો ફેંસલો બધા પહેલાના ફેંસલાની વિરુદ્ધ છે તો, તેણે તેને વિનયથી કહેવુ જોઈએ કે, 'સાહેબ, અમુક અમુક પુસ્તકમા આવી જાતના મુકદ્દમાનો આ પ્રમાણે ફેંસલો લખેલો છે એ પુસ્તક વાચ્યા પછી આપ આપનો ચુકાદો આપો તો સારુ'

મુફતીએ ફુરસદના વખતમા કાયદાના વિદ્વત્તાયુક્ત ફેંસલા અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચાઓની નકલ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાથી કરવી જોઈએ, જેથી કરીને તેને યોગ્ય કદરદાની મળે સન્તપુરુષો, વિદ્વાનો અને ત્યાગી પુરુષોને ભરણપોષણ માટે બાદશાહે કે શાહજાદાઓએ

નિરુદ્ધ જઈને મદ્દો નાનો ભાગ બંધ કર્યો છે કે નહિ અથવા રસ્તા રોકયો છે કે નહિ, અથવા તો બંધ કરેલા રસ્તા ઉપર કચરો નાખ્યા છે કે નહિ, અથવા તો જાહેર વ્યવહાર માટેનો મસ્જીની જમીનના કોઈ ભાગ દબાવીને ત્યા દુકાન કરી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી, એવી બાબતોમા તમારે નિયમોના ભંગને દૂર કરવાનુ મ્હેલુ

'શહેરોની અંદર માદક પીણાના વેચાણની અથવા તવાયફો (વેશ્યાઓ)ના રહેઠાણની પરવાનગી આપવી નહિ, કારણ કે તે પવિત્ર કાયદાથી વિરુદ્ધ છે

'કુરાનની આજ્ઞાઓનો ભંગ કરે તેમને સારી શિખામણ અને ચેતવણી આપવી પહેલા સખતાઈ કરવી નહિ, કારણ કે તેઓ ન્યાય તમામ માર્ગમા અડચણ ઊભી કરે. પહેલા આ લોકો ના આગેવાનો ઉપર સૂચના મોકલવી અને જો તેઓ તેના ઉપર ધ્યાન ન આપે તો તેમની હકીકત હાકેમ તરફ મોકલવી '

૮

માહિતીનાં સાધનો

મુઘલ રાજ્યવહીવટના તત્ત્વો માહિતી સબંધી જે અસલ સાધનો આપણી પાસે છે તેનુ હવે વર્ણન કરીશુ અને સમીક્ષા કરીશ તેમાનુ સૌથી વધારે જાણીતુ અને અંગ્રેજી ભાષા જાણનાર વાચકો સહેલાઈથી મેળવી શકે તે સાધન અબુલ ફઝલ કૃત આઈન-ઈ-અકબરી છે, તેનુ ભાષાન્તર બ્લોકમેન અને જેરેટે ત્રણ ભાગમા કર્યુ છે આ ગ્રંથ પાઠકની બધી શાહી પુસ્તિકાઓનો પૂર્વગામી અને આદર્શ હોવા છતા, તેની અંદર ઘણા દોષો છે એના પ્રકારના હિંદમાના ગ્રંથોમા તે પહેલો હતો અને જે સમયે નવો મુઘલ રાજ્યવહીવટ અર્ધો જન્મેલો હતો તે વખતે લખાયો હતો આથી લાંબા સમયથી સ્થપાયેલા રાજ્યમા અનુભવી અમલદારો શુ કરતા હતા તે વિશે નહિ, પણ કોઈ અમલદારે

પોતાનો નવો આદર્શ રાખવો તે અમુક ફઝલ આપણને જણાવે છે વળી તે એક પ્રૌઢ આલંકારિક છે, અને તેને સરલ હકીકત જણાવવાની હોય ત્યારે પણ તે તેને અલંકારો અને આડાઅવળા શબ્દોના ઢગલા નીચે દાટી દે છે જોકે તેના ગ્રંથમાં આવેલા આંકડાનો વિભાગ વીગતવાર અને ચોક્કસ છે, તોપણ તે રાજ્યવહીવટના તંત્રનું શુદ્ધ અને ખરેખર ચિત્ર દોરવામાં આપણને સાચી મદદ કરતો નથી આઈનનો વર્ણનાત્મક ભાગ આપણે વાંચતા હોઈએ ત્યારે અસ્પષ્ટ અને અસંભવિત ચિત્ર જોવાથી જે પ્રમાણે અપ્રસન્નતા થાય તે પ્રમાણે આપણે અપ્રસન્ન થઈએ છીએ

તે ગ્રંથનું બહુ મોટું કદ અને તેમાંના મોટા ભાગના લખાણના નિરુપયોગીપણાને લીધે અકબરના વંશજોના રાજ્યમાં એના જેવા બીજા ગ્રંથો લખવાનું કે આઈન-ઈ-અકબરીને અદ્યતન સ્વરૂપ આપવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું નહિ હોય અમલદારોની જરૂરિયાત માટે અમુક ફઝલની શૈલીથી વિરુદ્ધ શૈલીમાં દસ્તૂર-ઉલ્-અમલ નામની પોથીઓની એક શ્રેણિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી આમાં બહુ ઉંચા પ્રકારના ફકરાઓનો સંગ્રહ છે અને તેમાં હકીકતો, આંકડાઓ અને યાદીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે અને વર્ણનાત્મક હકીકત નથી, તેમજ ભાગ્યે જ એકાદુ વાક્ય પૂર્ણ સ્વરૂપમાં હશે (વેદ પછીના જમાનામાં રચાયેલા સૂત્રોની તે યાદ આપે છે) આવી નાની પોથીઓ સહેલાઈથી સુધારી શકાતી અને પાછળના રાજ્યમાં અદ્યતન બનાવી શકાતી સુધારવાની રીત એવી હતી કે દરેક પ્રકરણના અંતે વધારાની હકીકત ઉમેરવામાં આવતી અને એ રીતે સમયાનુકૂળ બનાવવામાં આવતી આ માટે છેવટમાં છેલ્લી દસ્તૂરપોથી આપણને વધારેમાં વધારે ઉપયોગી છે, તેના પહેલાની પોથીઓનો એમાં સમાવેશ થાય છે અને તેમાં માત્ર થોડાક જૂના આંકડા જોવામાં આવતા નથી, પણ તેને બદલે વધારે નવી હકીકત જોવામાં આવે છે

આવી દસ્તૂર-ઉલ્-અમલની પોથીઓ શાહજહાં અને ઔરંગ

ઝેબના સમયમા તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને તેની ઘણી હાથપ્રતોનુ અસ્તિત્વ જાણવામા છે. ટોમસે આમાંના પાચ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. મારા ઔરંગઝેબના ઇતિહાસમાં આકડાઓ, સ્થળવર્ણનો અને રસ્તાઓ સંબધી પ્રકરણમા તે ગ્રંથોમાના એકનો ઉપયોગ કર્યો છે. (બંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીની હાથપ્રત ડી. ૧૬૩)

પરન્તુ ત્યાર પછી દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લની વધારે સારી પોથીની મેં નકલ કરી છે અને તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. લંડનની ઈંડિયા ઑફિસના પુસ્તકાલયની ફારસી નં. ૩૭૦ની એક હાથપ્રત જે આરભ અને અંત બનેમા ત્રુટક છે અને બીજી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની પ્રાચ્ય નં. ૧૬૪૧ની સંપૂર્ણ છે, પણ તેનુ નામ છે ઝવાબિત-ઈ-આલમગિરિ કિંવા બાદશાહ ઔરંગઝેબનાં ધારાધોરણો. તે બને પ્રતો એક જ ગ્રંથની નકલો છે, જોકે તેમના નામમાં તફાવત છે અને જુદીજુદી પ્રતો ઉપરથી ઉતારેલી છે. તે ઇ સ. ૧૬૯૦ એટલે ઔરગઝેબના તેત્રીસમા વર્ષ સુધીના આંકડા આપે છે. તે વખતે વિજાપુર, ગોવળકોંડા અને રાયગઢ (મરાઠાની રાજધાની) કબજે લઈને એ રાજ્યોને દિલ્હીની સલ્તનત સાથે જોડી દીધા પછી મુઘલ સામ્રાજ્ય ચઢતીના શિખરે પહોચી ગયુ હતું. અઢારમી સદીના મધ્ય સુધીના સમયના પાછળના કાળના આકડાઓ તો જગજીવનદાસ અને ચતારમનના ગ્રંથોમાથી મેળવી શકાય એમ છે; જેમાંનાં બીજાનો ઉપયોગ મેં મારા 'ઔરંગઝેબના સમયનું હિંદ' એ નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે. પરન્તુ તેની અંદર રાજ્યવહીવટની હકીકત ન હોવાથી, આપણા અભ્યાસમાથી તેને દૂર રાખવો જોઈએ.

: ૯ :

દસ્તૂર-ઉલ્-અમ્લમાં આપેલી હકીકત

દસ્તૂર-ઉલ-અમ્લ થોડામા થોડા શબ્દોમા જુદાજુદા સૂબાઓ (પ્રાંતો)ની મહેસૂલ; તેમના પેટા વિભાગ; સલ્તનતનાં જુદાજુદાં શહેરે

વચ્ચેનું કેટલું ગર્જદરબારમાં મોકલવાના પત્રોના નિયમો, જુદાજુદા દીવાનો ને કચેરીઓ તરફ મોકલવાની નોંધવહીઓ, રાજ્યનું કુલ ખર્ચ, મનસબદારો અને લશ્કરી ટુકડીઓની સંખ્યા, હિંદુ અને મુસ્લિમ ઉમરાવોના હમેશના ઈલકાબો, ગાયકો અને લહિયાઓ, દીવાનો અને બક્ષીઓના કામની વહેંચણી, ખાને સામાન, મીર આતિશ અને સર-દારોના મુસાફરીના મામોની પદ્ધતિ, આહદીઓના બક્ષીઓનું કામકાજ, દીવાનની કચેરીના કામની વીગતો અને બાદશાહ તરફ મોકલવાના, જવાબ આપવાના અથવા સહીઓ કરવાના કાગળો, શાહજાદાઓ અને મનસબદારોને રોકડ પગાર આપવા સંબંધી ઝીણા ઝીણા નિયમો, [illegible] ઘોડાઓને ડામવાના અને ઓળીઓ જડવાના નિયમો, અમલ-દારોના દરજ્જા પ્રમાણેના વર્ગો, રજાઓ અને વિશેષ રજાઓના નિયમો, અમલદારના દરજ્જા પ્રમાણે તેની જાગીર નક્કી કરવાના ઝીણવટ-ભર્યા ધારાધોરણ, હજૂરિયાના પગારની ચુકવણી, જુદાજુદા દરજ્જાના મનસબદારોના સરસામાન ઉપાડનાર જાનવરોના ઘાસદાણાની નિમણુક —આ બધી બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો.

દેશના જુદાજુદા ભાગોમાં ચાલતા તોલમાપના કોઠા, હિંદની બહારના જુદાજુદા દેશોમાં ચાલતા નાણાંના હૂંડિયામણના દર, સલ્ત-નતના કિલ્લાઓની યાદી, [illegible] ક્રમયાદીઓ, બદલી, બરતરફી અને માફીની રજાઓ સંબંધી નિયમો—ટૂંકામાં પગાર સંબંધી નિયમો, યુરોપિયન તોપચીઓ, મોરચા ગોઠવનાર, અને તોપ ચલાવનારાઓના ખાસ પગારો, બરકંદાજોને દારોગાઓની વહેંચણી, હથિયારોનું વર્ગીકરણ, જજિયા વેરાના દર, મુસાફરીને અનુકૂળ ઋતુઓની યાદીઓ, નગરોની [illegible], જુદાજુદા શાહજાદા, શાહ-જાદીઓ અને ઉમરાવોની જપ્ત થયેલી જાગીરો, ઈરાનથી આવતી ભેટસોગાદોની યાદીઓ, શાહી ખજાનાની રોકડ રકમો [illegible] યાદીઓ, ઔરંગઝેબે રદ કરેલી આવકો અને કાયદા વિરુદ્ધની જાહેર કરેલી રકમો, બિજાપુર અને ગોલકોંડાના ઘેરા વખતે ઔરંગઝેબનો

લશ્કરી સરંજામ અને તેના સમયના દક્ષિણના કિનારાઓનું વર્ણન, અને બાદશાહની દક્ષિણની ચઢાઈઓ સબંધી વાગતા અને દક્ષિણના પ્રાંતાના આંકડા, આ બાબતો પણ ઉક્ત ગ્રંથોમાં હોય છે

ઉપરની બાબત ઉપરથી જણાશે કે દસ્તુર–ઉલ્–અમ્લમાં કેટલી બધી ઉપયોગી અને તદ્દન નવી હકીકતોનો સમાવેશ થાય છે જેની મદદ સિવાય મુઘલ રાજ્યવહીવટનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અશક્ય થઈ પડે. કમનસીબે બંને પ્રતોની લખાવટ સારી નથી, અને ઘણી જગ્યાએ તો સરકારી ગૌણ નામોનો અર્થ અનુમાનથી બેસાડી શકાય છે, આંકડાઓ અરબી અક્ષરોમાં લખેલા હોતા નથી, પણ રકોમ કહેવાતી વિચિત્ર નિશાનીઓમાં લખેલા હોય છે અને જો તે સહેજ બેદરકારીથી લખાયેલા હોય તો રકમોમાં દસગણો અને સોગણો ફેર પડી જાય છે શુદ્ધ અક્ષરે લખાયેલી વિશ્વસનીય નકલ (દસ્તૂરની) મળી આવવાનો સંભવ નથી.

આથી, આવા કીમતી સાધનોનો આપણે પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવી શકીએ એમ નથી તેના અભ્યાસના થોડાક ભાગ માટે અનુમાન ઉપર જ આધાર રાખવાની અને બીજી જગ્યાએ તો લખાણ નિરુપયોગી તરીકે છોડી દેવાની જરૂર પડે છે

મારે નસીબે દસ્તૂરમાં હિંદી-ઇરાનના સાહિત્યમાં અજોડ એવા પાઠના ગ્રંથ ઉપરથી સુધારોવધારો આપણે કરી શકીએ છીએ તે ગ્રંથ મુહમ્મદ અલીખાન જે ગુજરાતનો દીવાન હતો તેનો મિરાતે અહમદી નામનો ઈ.સ. ૧૭૪૮માં લખાયેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે ગ્રંથકર્તાએ તેની કચેરીમાં જાળવી રાખેલા પ્રાંતના અમલદારો ઉપર લખાયેલા બાદશાહી ફરમાનોની બને તેટલી નકલો આપી છે. આ બાબતમાં રાજ્યના પ્રમાણભૂત ખતપત્રોના આધારે લખાયેલી ચોકસ હકીકતોની ખાણ જેવો આ ગ્રંથ છે આમાંના થોડા ફરમાનોની બીજા ગ્રંથોમાં આવેલા ફરમાનોની સાથે સરખામણી કરતા મુહમ્મદ અલીખાનની પ્રામાણિકતા અને તેના ઉદ્યોગની માહિતી મળે છે

આ ગ્રંથ મુબારકિયા શિલાછાપખાનામાં છપાયો હતો અને છાપનાર માણસના અક્ષરો ખરેખર સુંદર છે, પરન્તુ તેનું ફારસી ઐતિહાસિક ગદ્ય લખાણનું જ્ઞાન પરિમિત જણાય છે. તેણે મૂળ લખાણમાં ઘણી જગ્યા કોરી રાખી છે અને સુધાર્યા વિના મૂળ પ્રતની ભૂલો કાયમ રાખી છે અને વાંચી શકાય તે રીતે લખવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ઘણી બાબતો અસ્પષ્ટ રાખી છે—ખુલ્લું જણાય છે કે એ પોતે જ સમજી શક્યો નહિ હોય. જો આ હાથપ્રતની શુદ્ધ અને ભરોસાલાયક નકલ મળી આવે તો, જે જગ્યે પ્રમાણની જરૂર છે, તે જગ્યે આપણા જ્ઞાનમાં વધારો કરવા તે સમર્થ થાય.

૧૦
અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક

મુઘલ રાજ્યવહીવટ સંબંધી હકીકતનું જરા ઊતરતું સાધન તે નામ વિનાની ફારસી હાથપ્રત છે, જે અઢારમી સદી કરતાં મોડી લખાયેલી નથી અને મને પટણાના એક જૂના કાયસ્થ કુટુંબમાંથી મળી હતી.

તે અગિયાર પંક્તિઓના ૧૩૮ પાનાનું નાનું પુસ્તક છે અને આરંભ, અંત અને વચમાંથી બબ્બે પાનાં ખૂટે છે. તો અમલદારોની ફરજોનું પુસ્તક કહીશું. આપણે જાણીએ છીએ કે આરંભ સત્તા નીચેના મિસરમાં અમલદારોએ સંખ્યા બંધ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં, જે રાજ્યવહીવટના અજમાવેલા અત્યંત મૂલ્યવાન કે મુસાફિરીમાં સરકારી ખતપત્રોની સમૃદ્ધિ ભરેલી છે. ...ની તુવાયરની કાર્તિમિર રાજસભામાં પળાતી અદબોનું ઘણું સૂક્ષ્મ વર્ણન રાજવિધિના પુસ્તકોમાંથી નકલ કર્યું લાગે છે. ઇબ્ન મમ્મતી દીવાનના માણસના નિયમો જાતમાહિતીથી આપે છે, ...ના ખજાનાના પુસ્તક અનુ—ઓમારીમાંથી આપે છે.

મારી છેલ્લી હાથપ્રતમાં મુઘલ રાજ્યવહીવટની અમલદારોએ કેવી રીતે વર્તવું, તેમની કઈ કઈ ફરજો ગણાતી હતી અને ક્યા ક્યા કાગળો તેમણે તૈયાર કરવા અને કોની કોની ગેરહાજરી રાખવી,

કઈ કઈ સાવચેતી રાખવી, તે બાબતો આપેલી છે તે સનાદના રૂપમા છે દરેક પ્રકરણ કોઈ જગ્યા માટેના ઉમેદવાર (દાખના તરીકે ફોજદારી) ના નિવેદનથી શરૂ થાય છે 'મારા માલિકને સતોષ આપવાને, લોકોને રાજી રાખવાને અને મારી જાતને માટે આબરૂ અને આબાદી મેળવવાને મારે કેવી રીતે ચાલવુ?' નવા નિમાયેલા અમલદારે કયા ખાસ ગુણો ધરાવવા, તેના હોદ્દાનુ ચોક્કસ સ્વરૂપ, તેના માર્ગમા આવતી લાલચો અને ભય એ બાબતોની લાબી યાદી તેને જવાબમા મળે છે અલબત્ત તે જવાબના એક ભાગમા સામાન્ય સારી શિખામણ હોય છે, પણ એમાની ઘણી હકીકત મુઘલ વહીવટદારોના ખરેખર અનુભવ અને લાબા સમયના વર્તાવના આધારે ઘડાયેલી હોય છે અહીં આપણને માત્ર સિદ્ધાન્તના પુસ્તકોમા ન મળી શકે તેવુ રાજ્યવહીવટનુ ખરુ સ્વરૂપ જોવાને મળે છે

આ સાધનો મારફતે જે હકીકત મળે છે તેમા ઉમેરો સોળમી સદી ના 'અકબરનામા'થી માડીને ઈ સ ૧૭૦૯ના 'બહાદુરશાહનામા' સુધીની મુઘલ બાદશાહોની દરબારી નોધ હકીઓમાથી થઈ શકે છે, પણ તેની અદર વહીવટી કાનૂનો અને પદ્ધતિમા થયેલા સુધારાવધારા બહુ વિશાળ જગ્યામા છૂટક છૂટક વેરાયેલા છે અને આ બધા બધા બખ્ખરોમાથી જોઈતી હકીકતની તારવણી કરવામા અને તેમને વ્યવસ્થિત કરી બે સૈકાઓના રાજ્યવહીવટના વિકાસના ઇતિહાસની પુનર્રચના કરવામા આખી જિંદગીના અભ્યાસની જરૂર છે મેં માત્ર ઔરગઝેબ ના સમયની અરધી સદી ના કાળમા છૂટક વેરાયેલી આ જાતની માહિતી એકઠી કરી છે

બીજી કેટલીક હાથપ્રતોમા (નિગાર નામાહ–ઈ–મુન્શી અને દસ્તૂર–ઈ–ઇન્શાહ જેવી) દીવાન, બક્ષી, અમીન અને બીજા અધિકારીઓને તેમની જગાએ નીમતી વખત ના અધિકારપત્રોના ઓળિયા આપવામા આવેલા છે આમાથી તેમને જે કામ કરવાનુ હતુ તેનુ સ્વરૂપ આપણે જાણી શકીએ છીએ

પ્રકરણ ૩

ખજાના અને ઘરખટલાનાં ખાતાં

:૧:

દીવાન અથવા કોશાધ્યક્ષ

ખજાનાના ખાતાનો ઉપરી અધિકારી દીવાન-ઈ-આલા હતો, જેને વિવેકની ખાતર વઝીર કહેવામાં આવતો અને તેને બે મદદનીશો દીવાન ઈ-તન (પગારનો દીવાન) અને દીવાન ઈ ખાલસા (ખાલસા જમીનનો દીવાન) હતા. પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદો દીવાન શબ્દ ઇરાની શબ્દ 'દેવાન' અર્થાત લેખક શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે આરબ વિજયના આરંભના વર્ષોમાં (સિરિયા અને મિસરની) ગ્રીક ભાષા અને (ઇરાનની) પહેલવી ભાષામાં પ્રચલિત જમા અને ખર્ચની જાહેર નોંધવહીના અર્થમાં દીવાન શબ્દનો પ્રથમ ઉપયોગ થયો હતો પછીથી એ નામ ખજાનાના અધિકારીઓના સબંધમાં વપરાયું અને ત્યાર પછી અબ્બાસિદ ખલીફોના રાજ્યતંત્રને અને સલાદીનના સમયમાં ખલીફના પોતાના સબંધમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો

આપણે જો નીચેની હકીકતો ધ્યાનમાં રાખીએ તો દીવાન-ઈ-આલાના દરજ્જા અને ફરજો વિશે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે

(ક) તે બાદશાહ અને અમલદારી આલમની વચ્ચેનો મધ્યસ્થ હતો.

(ખ) (ખાસ સ્વરૂપ અને બીજી વીગતો સિવાયના) લગભગ બધા સરકારી લખાણો તપાસણી અને સંગ્રહ માટે તેની કચેરીમાં મોકલવામાં આવતા હતા તેની કચેરી જાહેર દફતરખાતું હતું

(ગ) બહુ નાના ખાતા સિવાયના બધા ખાતાના લેવડદેવડ

અને ખર્ચના કામો તેને તપાસવાના હતા અને તેમાંની ખામીઓ બતાવવાની હતી

(ઘ) (લશ્કરના ખાનદારો કારીગરો અને હલકા દરજ્જાના સિપાઈઓ સિવાય) બાકીની જગ્યાની નિમણુક, બદલીઓ અને મોટા ઈનામો તેની મંજૂરી સિવાય અમલી બની શકે નહિ

(ઙ) સલ્તનતની જમા મહેસૂલ અને ખર્ચની રકમો તે પોતાના હાથે લઈ રાખતો અને વળી વખત તાકીદતનાર હિસાબ લખવો પડતો અને બાદશાહને દરરોજ હિસાબના જરૂર કરતા ઉતારા બતાવવા પડતા અને બાદશાહ માગે તો તાકીદતનાર હિસાબ તેની રૂબરૂ વાંચી સમજાવવો પડતો. બાદશાહ આ રીતે રાજ્યની આર્થિક બાબતો ઉપર કાબૂ ધરાવતો હતો

(ચ) (થોડી- કમા ગ્રહી) કંઈ બાબતો બાદશાહને નિવેદન કરવી અને કંઈ બાબતો નિવેદન ન કરવી તે બાબતમાં તેને સંપૂર્ણ સત્તા હતી

(છ) તે રાજ્યવહીવટી બાબતમાં રાજ્યપ્રતિનિધિ હતો. જે ઊંચા અમલદારોની નિમણુક અને રુખસદ (વિદાયની રજા) આપવાની હતી, તેમાં ખજાનેની સોગંદપૂર્વક સોંપણી કરવી, અને તેમના પ્રાંતની હાલત સંબંધી અહેવાલો મંગાવવાનું કામ તેનું હતું

(જ) પ્રાંતિક દીવાનો ઉપર ખાતી કરવાનો હક અને ઝીણવટભરેલો કાબૂ હતો અને તેમની નિમણુક પણ ત્યાંથી થતી. તેનું પોતાનું ખાસ ખાતું મહેસૂલનું હતું અને આ દીવાનો તથા તેમના હાથ નીચેના અમલદારો તેની સાથે સીધો સંબંધ હતો

ઘણાખરા કાગળો (મુખ્ય બાદશાહના લખાણો અને મોટા હુકમની નોંધ મુકાત)ની સત્યતા અને લગભગ બધા સરકારી ખાતાંનાં ખર્ચનાં ફરમાન ... સામા તેના મહોરછાપની જરૂર રહેતી

: ૨ :

દીવાનની કચેરીમાં આવનારાં ખતપત્રો

નીચેના કડો(તહવીલ)ના પત્રકો દીવાનની કચેરીમાં આવવા જોઈએ–ક જેના શિયાહા (રોજમેળ) અને આવારિજ (ખાવરો–ડાયો મેળ) અને દીવાન કચેરીમાં મોકલવાના હતા તે–

(૧) મુતલબા–નોકરી
(૨) આહાદી–ગૃહસ્થ સૈનિકો
(૩) ઈનામ
(૪) ઝનાનાની રોકડ
(૫) દરગાહોના બગીચા (શિકારખાન ?)
(૬) અમલદારોને આપેલી મદદની રકમ
 (બાઝ–યાફત–ઈ–મુસા–ઇદત)
(૭) બાકી (બકાયા)ની રકમ
(૮) દંડનું ઉત્પન્ન
(૯) એકંદર ખર્ચ (ખર્ચ–ઈ–કુલ)
(૧૦) (અસ્પષ્ટ)
(૧૧) ઘાસદાણો (ખુરાક–ઇ–દવાબ)
(૧૨) કરામ–પટાવાળા (શાગિર્દ પેશા)
(૧૩) (અસ્પષ્ટ)
(૧૪) જાગીરનો બદલો (ઈવઝ–ઈ–જાગિર)
(૧૫) બેગમ બાનુઓ
(૧૬) ઘરભાડું (કિરાયા)
(૧૭) નિમ–શોરત અને પાવ–શોરત (અર્ધ–આમિષ અથવા ચતુર્થાંશ આમિષ ભોજન)
(૧૮) રોકડ (ગલ્લાથી)
(૧૯) પીરસાન (મુઆહિદન)
(૨૦) બાદશાહને નજરાણું (નઝર)

(૨૧) (અસ્પષ્ટ)
(૨૨) પાકને નુકસાન (પાઈમાલ–ઈ–ઝરાઅત)
(૨૩) મહાલ (ઝનાના)ના નોકરો (ખાદિમાન)

ખ જે ફર્દના પાકા મેળ નહિ, પણ કાચા મેળ દીવાન કુલ્લીના મોકલવાના હતા તે–

(૧) બબરચી ખાતુ (આબદારખાના)
(૨) આગ્રાના કિલ્લાના અષ્ટકોણ બુરજની વસ્તુઓ
(૩) અમાન–ઈ–મઅલ્લઘી (?)
(૪) [દુર્વાચ્ય]
(૫) આફતાબચી ખાતુ (ઝરીખાતુ?)
(૬) લુહારી ખાતું
(૭) ચાર વિભાગનું રસોઈ ખાતુ
(૮) શયનગૃહ (બિસ્તખાના)
(૯) તામ્બૂલ ખાતુ–(અ) પાન અને(આ) તેનાવાસણો (પાનદાનવ)
(૧૦) ભાડખાના
(૧૧) [દુર્વાચ્ય]
(૧૨) ચીની વાસણોનું ખાતુ
(૧૩) ચરનાધરી ખાતા (?)
(૧૪) ચામડાના મરમ્મતનુ ખાતું
(૧૫) મદગી ખાતુ (જા–નમાઝખાના)
(૧૬) બબરચી ખાતું (ફરીથી?)
(૧૭) ચરખીખાના (રેંટિયા ખાતુ?)
(૧૮) અત્તર ખાતુ
(૧૯) ગજમહેલો
(૨૦) બળદોનો ઘાસદાણો
(૨૧) ઊંટોનો ઘાસદાણો (મૂળ ગ્રંથમાં વાંધ છે)
(૨૨) કાંપો ચોડવાનુ (મીનાકારી) ખાતુ (ખતમબ દીખાના)

(૨૩) ખાણાની તબકો ઢાંકવાના કપડાનું ખાતું

(૨૪) વધાગના સરમામાનનું ખાતુ

(૨૫) તાળાના ગરુઓનું ખાતુ

(૨૬) જમવાના થાળનું ખાતુ

(૨૭) મોનેરી કમળનું ખાતું

(૨૮) ઘોડાના સામાનનું ખાતુ

(૨૯) (દુર્વાચ્ય)

(૩૦) સુખમજ્જ્યા (સુખાસન? પાલખી ખાતુ)

(૩૧) વાહનોના શણગારનું (રખ્તાન) ખાતુ-તેની ચાર શાખાઓ

(૧) ચિત્તાના રખ્તાત (૨) હાથીના રખ્તાત (૩) હવેલીના રખ્તાત અને (૪) નાચોઘર (બારિશખાના)ના રખ્તાત.

(૩૨) દીવાબત્તી ખાતુ

(૩૩) શત્ત્રખાના

(૩૪) સુખડ વસ્તુ વિભાગ

(૩૫) થાળી-ચમચી ખાતુ-જેમાં (૧) સોનાના વાસણ (૨) ચાંદીનાં વાસણ, (૩) ક્માક્મના વાસણ અને (૪) કરકગરી-એ વિભાગો હતા.

(૩૬) (દુર્વાચ્ય-ખોરાક ખાતુ કે ઢોળ ચઢાવવાનુ ખાતુ)

(૩૭) હથિયાર અને ધ્વજ નિશાન ખાતુ-(૧) નિશાન (૨) તલવાર અને (૩) ભાલાની શાખાની રોકડ રકમો

(૩૮) પુસ્તકાલય

(૩૯) ઘટ-ઘડિયાળ (gongs)

(૪૦) ગઝાયો

(૪૧) માટીના વાસણો

(૪૨) મેવા

(૪૩) મદાનન્દ (ગાંજો કે ખાસ માદક પદાર્થ)

(૪૪) છત્રીઓ

(૪૫) ચાંદીના વાસણો

(૪૬) શિકારી ચિત્તાઓનો ખોરાક

: ૩ :

દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિ

સત્તરમી સદીના મધ્યમાં થઇ ગયેલા કેટલાક પ્રખ્યાત દીવાનોની કાર્યપદ્ધતિની નોંધ ઉપરથી મુખ્ય દીવાનની કચેરીના કામકાજ અને કાર્યપદ્ધતિ વિશે આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે શાહજહાનનો પ્રખ્યાત વઝીર સાદુલ્લાખાન આ પ્રમાણે વર્તતો હતો–

પહેલા, આવેલા કાગળો વાંચતા અને તેના જવાબો લખાવતો પછી તન્ખા (પગાર) ખાતાની જે અરજીઓ સ્વીકાર કરવા જેવી લાગે તે પસંદ કરતો અને તે મંજૂર કરવાના કાગળો લખી પોતાની સહી કરીને પાદશાહ સમક્ષ હાજર કરતો પછી નકરી જમીનો (અઇમ) ના ખાતાના કાગળો ઉપર સહી કરતો ત્યારબાદ અમીનની કચેરીની યાદીઓ (યાદદસ્ત) ઉપર સહીઓ કરતો આખરે તે અરજદારોની અરજીઓ સાંભળતો કચેરીમાંથી ઊઠયા પહેલા શાહજાદા, સૂબેદારો અને બીજા અમીરોના જે પ્રતિનિધિઓ પોતાની દરબારતો માટે દબાણ કરતા હોય તેમની મુલાકાત લેતો.

જુદાજુદા અમીરો જે રાજમહેલનુ જુદીજુદી રાતે રક્ષણ કરતા, તેમની ચોકીના કામની વહેંચણી ઉપર બીજા બધા કામની શરૂઆત કર્યા પહેલા સવારમા સહી કરતો

તે બાદશાહી પત્રોના મુસદ્દા ખાનગીમાં તૈયાર કરતો. પણ અગત્યના કાગળો તો કચેરીમા પણ લખતો હતો

જાફરખાનની કાર્યપદ્ધતિ આ પ્રમાણે હતી–

પહેલા તે ફરમાનો અને અગત્યના કાગળોના મુસદ્દા કરતો. પછી તે તન્ખા કચેરીના કાગળો, અરજીઓ અને પરવાના વાચતો ત્યારબાદ તરત જ તે ખાલસા ખાતાનો કંઇ કાગળ હોય તો અથવા કોઈ કદી (યાદી) પેશ કરે તો તેનો વિચાર કરતો અને નિકાલ કરતો અને પછી બીજુ કામ હાથમા લેતો.

સાદુલ્લાખાનનું મરણ (૧૬મી એપ્રિલ ઇ.સ. ૧૬૫૬) અને તેની જગ્યાએ મીર જુમલાની નિમણુંક (જુલાઈ, ૧૬૫૬) એ બે વચ્ચેના સમયમાં રાજા રઘુનાથ કામચલાઉ દીવાન થયો હતો. તે પોતાના હોદ્દાનું કામ આ પ્રમાણે ચલાવતો–

તે મુખ્ય દીવાનની માફક આવેલી અરજીઓનો સાર બાદશાહને કહીને કાગળો તેની રૂબરૂમાં રજૂ કરતો. શાહી ફરમાનોના મુસદ્દા તૈયાર કરીને બાદશાહને સાદર કરતો અને તે મંજૂર કરાવ્યા પછી સાફ અક્ષરે નકલ કરાવતો.

(પ્રાંતના) દીવાનોના કાગળો (રિસાલા)ની ખરી નકલો (તસ્દીકાત) –કે જેના આધારે યાદીઓ તૈયાર કરવામાં આવતી–ઉપર આ પ્રમાણે શેરો કરતો—'બનાવોના હેવાલ (વાકિયા) સાથે સામેલ નાખવો.' વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—'હજૂરના ધ્યાન ઉપર બીજીવાર લાવવી અને મૂળ સાથે સરખાવવી.'

જેને આધારે ફરમાનો તૈયાર થતાં તે વાકિયાની યાદીઓ ઉપર તે લખતો—'શાહી ફરમાનો તૈયાર કરો.' તે જાગીરના સિયાહા ઉપર, રોકડ તન્ખાના દૌલ (મહેસૂલની આવકનો અડસટ્ટો) ઉપર, હિસાબ (મુહાસિબાત)ના નિકાલ ઉપર, બધી કચેરીઓના પરવાના ઉપર, ખાલસા જમીનની કચેરીના અર્જીની ખરી નકલો ઉપર, ખજાનાની અરજીઓ ઉપર, અને રોકડ તન્ખાના દસ્તકો ઉપર, પોતાની સહીઓ કરતો અને છેલ્લા જણાવેલા કાગળો ઉપર તો પોતાનો સિક્કો પણ છાપતો.

જાહેર ખજાનાના ઓરડાઓ ઉપર અને તેની અંદરના નાણાંની થેલી ઉપર, આબાદી, બર્ફંદાઝો અને કરામીના પગારની પહોંચોની યાદીઓ ઉપર, પ્રાંતોમાંથી આવેલા હેવાલોના કાગળો ઉપર કે જે બાદશાહની સમક્ષ ખબરપત્રોના વાચકોએ વાંચેલા અને દફતરખાનામાં મોકલવામાં આવેલા; અને પ્રાંતના દીવાનો અથવા બીજા અમલદારોએ હર્ષાકાની ચિઠ્ઠીઓ (નુસ્ખા) મોકલેલી તેના ઉપર તેની મહોર છાપ લગાવવામાં આવતી હતી.

ફરમાનો ઉપર તે લખાવતો કે—'નોંધવહીમાં દાખલ કરો' (સબત નુમાઇન્દ)

:૪:

ખાલસા દીવાનની ફરજો

મુખ્ય દીવાન માટે એટલું બસ છે. ખાલસા જમીનના દીવાનની ફરજો નીચે પ્રમાણે હતી–

પ્રાંતોના સૂબેદારો, ફોજદારો, અમીનો, દીવાની અમલદારો, ક્રોરીઓ અને દારોગાઓ–મહાલોના અમીનો, મુશરીફો, તેહસીલદારો–પ્રાતિક ખજાનાના ફોતાદારો, બારનીશી કારકુનો(બર–આમદ–નવીમાન) દારોગાઓ, અમીનો, મુશરીફો અને ખજાનચીઓ, કાગળોના સાઝવાલો, –વસૂલબાકીના ક્રોરીઓ અને અમીનો,–મુતાલિબ (સરકારી તગાવીની ઉઘરાણી) વસૂલ કરનારા અને જમીનદારોની વસૂલાત ઉઘરાવનાર–એ લોકોની નિમણૂંકો કરવી.

મુખ્ય દીવાન (દીવાન–ઈ–આલા)ના પરવાના ઉપર 'બરોબર' (સદ) અને ખાલસા દીવાનના પરવાના ઉપર 'તપાસ્યું' (મુલાહિઝ શુદ) લખવું જોઇએ.

ખાલસા દીવાનની ફરજોમાં–ઊતરતા દરજ્જાના અમલદારો-(આમિલ)ની પૂછપરછનો જવાબ આપવો; નોકરીઓની સનદો કાઢી આપવી· ખજાનાની રોકડ શાખાના દૌલ અનુસાર બાદશાહના પુત્રો અને પૌત્રોના રોકડ પગાર માટે પરગણાઓ તરફ પરવાના મોકલવા. વળી નીચેની બાબતો માટે પણ તેણે પરવાના કાઢવાના હતા–સરકારી તગાવી ઉઘરાવવી, નોકરોનો કાયમી પગાર આપવો, ફોતાદારોની રીતસરની આવક, ક્રોરીઓની વસૂલાતનુ મહેનતાણ, બાકી મહેસૂલ માટે જામી, તાબાના ખજાના પાસેથી રોકડ મગાવવી, રાજ્ય માટે (કર્માંએશર્થા) તૈયાર કરાવેલા સરસામાનની કીમત આપવી, ખબર-

પત્રોમા આવેલી બાતમીની તપાસના ખર્ચ માટે આપવાની રોકડ રકમો, લશ્કર અને પ્રાંતોને આપવાની રકમો વળી તે બાદશાહની ઈચ્છા પ્રમાણે 'હુકમ'થી (હસ્બ-ઉલ્-હુકમ) કાગળો લખતો, શાહી ખજાનામાંથી આપવાના કાયમી પગારની ચિઠ્ઠીઓ (દસ્તક) જે કાનુંગો (મુત્સદ્દી) ઉપર મોકલવાની હોય તે, તાબાના ખજાના અને લશ્કરો ઉપર રોકડ રકમો માટે મોકલવાના હુકમો, રસ્તાના પરવાના અને કારીગરોની રજાચિઠ્ઠીઓ વગેરેની વ્યવસ્થા કરતો.

તાબાના દીવાની અમલદારો તરફ મોકલવાના ખરીતાના સાર અને જવાબ આપવા જેવા હોય તેના જવાબના અહેવાલો બાદશાહને સાદર કરવા કે નહિ તે ખાલસા દીવાનની મરજી ઉપર હતુ બીજા ખરીતાઓ ઉપર બાદશાહને સાદર કર્યા વિના અમલ તેને નહી કરવાની હતી

ત્યારપછી બાદશાહ આગળ વાંચી સંભળાવવાના અને બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કર્યા સિવાય માત્ર સહીઓ કરવાના કાગળોની યાદીઓ જોવામા આવે છે. પહેલા પ્રકારના કાગળો પણ જો તેને ઠીક ન જણાય તો બાદશાહની રૂબરૂ રજૂ કરવાની કંઇ જરૂર નહોતી વળી તેને ખજાનાઓના સરવૈયા અને જમીનદારોના કામકાજ બાદશાહની હજૂરમા વારંવાર પેશ કરવા પડતા હતાં.

બાદશાહના ઘરખટલાના રોકડ ખર્ચના પરવાના ખાન-ઇ-સામાન કાઢતો અને દીવાનને તો માત્ર તેના ઉપર શેરા કરવાના હતા.

ખાલસા દીવાનને કારીગરોના અને બાદશાહી ધીરધારના જામીન ખતો (તમસ્સુક-ઇ-ઝમાની) અને કેટલાક અમલદારોને સોંપેલા કામ ન તૈયાર થાય તો ભરવાના દંડ સંબંધીના ખતો-મુચલ્કા (મુચિલ્કા) ઉપર પણ શેરા કરવાના હતા.

પરગણા અને પ્રાંતોના ફોતાદારો અને ખજાનચીઓએ તગાવીની જે રકમો વસૂલ કરી હોય તેના નિવેદનો પણ ખાલસા દીવાને વાંચવાના હતા.

ખાલસા કચેરીએ કરેલી ચિનાગી તપાસણીના હુકમો (અર્જ) ઉપર મુખ્ય દીવાને 'મંજૂર (મન્ઝુર શુદ) અને ખાલસા દીવાને 'ત સામ્યુ' એમ લખવાનું હતું

મહેસૂલખાતાના, ખરીદખાનાના (ગમ-ઉત્-માલ), ખજાનાના, વસૂલ બાકીના રાજ્યના દેવાદાર મૈયત અમલદારોની મિલ્કતજપ્તી મળવી અને જજિયા વેરા મળવી તપાસણીના અહેવાલો આવે તેના ઉપર મુખ્ય દીવાને 'અમુક અમુક ખાત સોંપણી કરો' (તહ્વિલ-ઈ-ફલાન નુમાઈદ) એમ લખવાનું હતું કારીગરોના કાયમી પગારની ખરી નકલો ઉપર પણ તેણે સહીઓ કરવાની હતી

મુખ્ય દીવાને શાહી ફરમાનોના ઉતારા (ઝીમ્ન)ના કાગળો ઉપર અને ખાલસા દીવાને ફોતાદારી અને જમીની કામો (ખિદ્મત)ના ઉતારાના કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની હતી.

મુખ્ય બક્ષીઓ અને ખાન-ઈ-સામાનની કચેરીઓમાં શાહી લેખિત હુકમો (મિસ્સા-ઈ-દૂત) પરબારા મોકલવાના હતા

ખાલસા દીવાનની ફરજોમાં મહેસૂલી ખાતાની નોંધ (નુસ્ખા)ની તપાસણી, ખાલસા જમીનોની આકારણી (તુમાર-ઈ-જમા)મા સુધારો કરવો, અને બાદશાહની સાથે ફરનારા લશ્કરના ખર્ચના અંદાજ બનાવવા-એ બાબતોનો પણ સમાવેશ થતો હતો

બરતરફ થયેલા અમલદારો મળવી સરકારી દફતરોમાંથી તારવેલી હકીકતો ઉપર મુખ્ય દીવાનને સહી કરવી પડતી તેની ખરી નકલ લાગતાવળગતા અમલદારને અને 'સિહા' મુખ્ય બક્ષીની કચેરી તરફ મોકલવાના હતા

ખાલસા દીવાન બાદશાહી ખજાનાના અને બધા સૂબા (પ્રાંતો)ના આવકખર્ચના નિવેદનો તૈયાર કરતો, બેગમોને આપવાની ખરચી-(તન્ખા)ની નોંધ રાખતો અને ખાનગી જમીનના મહાલો, કારીગરો અને વાર્ષિક આંકડાઓ મળવી હકીકત તૈયાર કરતા

જે કાગળો ઉપર બાદશાહની સહીઓ થતી તે બધાની નકલો મુખ્ય દીવાનની કચેરીમાં રાખવામાં આવતી.

આ પછી ખાલસા દીવાને મહેસૂલી અમલદારો, અમીનો, કોરીઓ સહિત મહાલના ઉપરાતદારો, ખજાનાના કારકુનો, પત્રિખાનાના અધિકારીઓ વગેરે અમલદારો તરફથી મગાવવાના કાગળોની લાંબી યાદી આપવામાં આવી છે.

:૫:

તન્ખાના દીવાનની ફરજો

દીવાન-ઇ-તન (રોકડ નાણાંનો અધિકારી) નીચેનાં કામ કરતો:

क પાદશાહને સાદર કરવાના કામ—

(૧) જાગીરો અને રોકડ તન્ખા (પગાર) સંબંધી જે બાબતો હોય તે

(૨) જમીનદારોને લગતી હકીકતો

(૩) સુબેદારો (પ્રાંતના હાકેમો)ના દોલ (મહેસૂલના અંદાજ)

(૪) મહેસૂલ બાકીની ખાતાવહીઓ

(૫) પરગણાંના આવરા (કાચા જમામેળો)

(૬) જાગીરદારોના તૌઝી

(૭) મનસબદારોના દરજ્જા

ख જાગીરના તન્ખા, રોકડ પગાર, કારીગરો અને તદવિનના લોકોના કાયમી પગારો—ફરિયાદીની નામાભ ઉપરથી પરગણાંના અમલદારોની જાગીરોની જમીનના હુકમો જે આપ્યા હોય અને મનસબદારોને ધીરેલી રકમ વસૂલ કરવાના હુકમ—એ સંબંધી પરવાના કાઢવા.

ग નીચેના કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની—જાગીરોના શિદા, મદદની રકમોની ગિરી (મુમાઇદત), ધીરેલી રકમની ઉઘરાણીના કાગળ અને પ્રભાવવિ.

घ રોકડ અને બીજી રકમ આપવાના પરવાના (દસ્તક)

ङ દેણદાર અગનદારો(તહસીલદાર)ના અને વસૂલબાકીના તુમારો ઉપર બાદશાહે સહીઓ કર્યા પછી, એ કાગળો ઉપરના બાદશાહના લખાણની મુખ્ય દીવાને નકલ કરી લેવી અને પોતાની સહી કરવી. બાદશાહના લેખી હુકમો (અહકામ) બક્ષીની અને બીજી કચેરીઓ ઉપર તરત મોકલવા જોઈએ જુદાજુદા મુસ્તૌફીઓએ મોકલેલા હિસાબી તપાસણી અને નિકાલના અહેવાલો ઉપર દીવાને સહીઓ કરવી જોઈએ

રોકડ રકમો ન દૌલ ઉપર દીવાન-ઈ-તન પોતાની સહીઓ કરે અને ઘોડેસવાર લશ્કરના ખરાપણાના કાગળિયા ઉપર 'મજૂર' લખે

કારીગરોના પગારપત્રકો ઉપર 'અમુક વર્ષની અમુક તારીખે રોકડ તન્ખો આપજો' એવો શેરો તેણે કરવાનો હતો મનસબદારોની યાદીઓ ઉપર એવો શેરો કરવાનો હતો કે 'બીજી વખત બાદશાહના ધ્યાન ઉપર મજૂરી માટે લાવવુ અને મરખાવી જોવુ'

च અર્ઝીઓ અને બીજી બાબતો—ફરમાનો, યાદીઓ, ભરણ-પોષણની મદદોના પરવાના (મદદ ઈમશ) તમારી કચેરીમા આવતાના ખબરપત્રો રાખવા

छ લખાણની કચેરી—બાદશાહના કહ્યા પ્રમાણેના ફરમાનો,—'હુકમથી' (હસ્બ ઉલ્ હુકમ) લખેલા પરવાના

૬ :

ખાન ઈ-સામાનની ફરજો

મેં આગળ જણાવ્યુ છે તે પ્રમાણે ખાન-ઈસામાન આખી સલ્તનતમા બીજા દરજ્જાનો અમલદાર હતો અને માન મુખ્ય દીવાન કરતા જ તેની પદવી ઊતરતી હતી. તે યોગ્ય રીતે જ કહેવાયો છે કે 'તે ખર્ચખાતાનો દીવાન હતો'

તેના કામ સબંધી આ પ્રમાણે સુચના આપવામા આવતી હતી

"ખાન-ઈ-સામાને જ્યારે પોતાનો હોદ્દો છોડયો, ત્યારે તેણે કરેના તથા મુશરીફ અને તહવીલદારે કરેલા સિક્કાવાળા સિવાય સામાનનો અને રોકડ પુનતનો કબજો લેવો નોંધવહી પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ મળે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવી અને કંઈ ખુટતુ હોય તો ભરપાઈ કરાવવી"

"જુદાજુદા કારખાનાના ખાતાના વાર્ષિક ખર્ચની ખાતાવહી-ઓની એક નકલ તમારી પાસે રાખવી. દરેક કારખાનાના ખિલાત-ખાનામા કેટલા ખિલાતો પડચા છે તેની તપાસ કરવી. જો સરસામાન ખૂટતો હોય તો, તેને માટેના ખર્ચ(મન્જમ)ની એક યાદી તૈયાર કરવી, યોગ્ય અધિકારી તરફ નિવેદન મોકલવુ, તેના પાસેથી મરજમ માટે રોકડ રકમનો હુકમ (તન્ખા) મેળવવો અને એ સરસામાન તયાર કરાવવો

જોઇતી બધી વસ્તુઓ ખાન-ઈ-સામાનને પૂરી પાડવાની હોવાથી તે સરકારી પૈસાથી ખરીદવી અથવા તો વેપારીઓ પાસેથી ઉધારે લાવવી અને જરૂર પડે ત્યારે સરકારને બજારભાવે આપવી તે તેનુ કામ છે જો તે જાતે પૈસાદાર હોય તો, તેણે તે વસ્તુઓને ખરીદીને સઘરી રાખવી જોઇએ, જેથી તેને જરૂર વખત બીજા પાસેથી માગવી ન પડે અને બજારની કીમતે પૂરી પાડી શકે એથી કરીને માલિકને તે મેળવવા નાનાજ થવાના પ્રસગ આવે નહિ

જો ખાન-ઈ-સામાન પોતાની વસ્તુઓ બજારભાવે પૂરી પાડે તો સભવિત છે કે સરકારને એ કામમા નફો થાય, પરન્તુ સરકારી કારકુનો એવો આરોપ મૂકે કે તે સરકારને નફો ખાઇને વેચે છે, તેથી તેણે ખરીદી માટે પોતાને રકમ ધીરવાની અને જરૂર પડે ત્યારે માલ પૂરો પાડવાની બાદશાહને અરજ કરવી જોઇએ

જૂનો અને એક વખત વપરાયેલો માલ બાદશાહની પરવાનગી લઇને મુશ્રીમ (દિવાન) પાસે તેની કીમત અકાવ્યા પછી, વરકને

વેચી નાખવો જોઇએ મુળીમની સહી સાથેનુ વેચાણપત્ર તમારી પાસે રાખવુ

"બાદશાહને પસદ પડે તેવી સુદર વસ્તુઓ પસદ કરવી અને સઘરી રાખવી એ ઇદ અને બીજા તહેવારો માટે ખિનાના અને બાદશાહી ભેટ સોગાદો એમએ મહિના પહેલા તૈયાર કરાવી રાખવી, જેથી જરાને જરૂર પડે ત્યારે તે પૂરી પાડવાની તમારી અશક્તિ જણાવવી ન પડે"

"સોનીઓ, જડિયાઓ, બીબા પાડનારા, જાળ ગૂથનારા, સાદુ ધાતુકામ કરનારા (સાદહકાર=એક જાતના સોનીઓ) વગેરે કારીગરો પ્રત્યે સારુ વર્તન રાખી તેમની સાથે સારો સબધ કેળવવો જોઇએ

દસ્તૂરમા ખાન ઈ સામાનની ફરજો આ પ્રમાણે વર્ણવી છે.

(૧) કારીગરો અને હલકા નોકરોના પગારપત્રકો, નવા નિમાયેલા નોકરોના હાજરીપત્રકો અને જૂના નોકરોના બઢતીના પત્રકો—એના ઉપર ઉપરની સહીઓ કરવી

(૨) દારોગા, અમીન, મુશરીફ અને તહસીલદાર (કારખાનાના) એ લોકોની પહેલી નિમણૂક, બરતરફી અને કાયમની નિમણૂક

(૩) (ઘરખરચના) કારખાના અને ખજાનાના કામ માટેના ધારાધોરણો તૈયાર કરવા

(૪) મજૂરીના દરો અને ભાડાચિઠ્ઠીઓ લખવી

(૫) કારખાનાના મુકાદમોની અરજીનો જવાબ આપવો

(૬) ઈનામો માટે અને મકાનોના કબજા લેવાને માટે પરવાના કાઢવા (? શકાશીલ)

(૭) નીમેલા અને પાનઘીસ્ત ભોજનથાળોની તપાસણી

(૮) (કારખાનાના) નોકરો અને મુકાદમોના જામીનખતો લખાવી લેવા

(૯) કારખાના અને વખારોની અરજીઓનો વિચાર કરવો

(૧૦) નઝર, ધમાદા ફડ અને ભેટની કાળજી રાખવી

(૧૧) રોગી માટે રોજિંદો ખોરાક નક્કી કરવો

(૧૨) કારખાનાની વસ્તુઓ આપવાના પરવાના.

(૧૩) જનાનાના કાગળો સિવાય બીજા હુકમો માટે અને ખોરાકની વહેંચણીમાં વધઘટ કરવાના પરવાના.

(૧૪) રાજ્યની ધીરેલી રકમો પાછી આવતાં છેવટના જે હિસાબ નક્કી થાય તેનો જવાબ આપવો.

(૧૫) ગિરકત ઉપરની જપ્તી રદ કરવી. જો અમલદારને ગિરકત પાછી આપવાનો હુકમ હોય તો, તેની એક નકલ દીવાનની કચેરીમાં મોકલવી, જેથી તે પ્રમાણે તેનો તનખા આપી શકાય

(૧૬) બાદશાહે પ્રાંતોમાંથી મગાવેલી વસ્તુઓ (ફર્માઇશ).

(૧૭) રાજ્યના બગીચાઓનું ઉત્પન્ન અને મકાનો અને દુકાનોનું ભાડું ઉઘરાવવું

(૧૮) કારખાનાંના સાંખાં પત્રક.

(૧૯) સૂબા(પ્રાંતો)ના અને શાહી છાવણીના રોજમેળો અને આવરાઓ ઉપર ફેરફાર કર્યા વિના સિક્કા કરવા.

(૨૦) ઉઠીની રકમો અને ઉનાન માટેની અમલદારોની અરજો ઉપર સહીઓ કરવી.

(૨૧) કારખાનાંના દારોગા, અમીનો, મુશરીફો અને તહવીલદારોની હાજરી ઉપર રજાની સહીઓ કરવી.

(૨૨) ખંડણી(પેશકશ)ની જુદી જુદી વસ્તુઓ અને મૈયત અમલદારોની જપ્તીની વસ્તુઓની કીમત આંકવી.

(૨૩) લશ્કરી ટુકડીઓના સરદારો (સાહિબ-ઈ-રિસાલા)ને રોકડ રકમો ઇનામમાં અપાય તેના ખત ઉપર રજાની સહીઓ કરવી.

(૨૪) કારખાનાઓમાં મજૂરોની વહેંચણી.

(૨૫) શાહજાદાઓના લગ્નોની વ્યવસ્થા

(૨૬) તપાસણીમાં નીકળેલી ભૂલોની રકમો પાછી મેળવવા સંબંધી તુમારો તપાસણી કામદારાએ ખાન-ઈ-સામાની કચેરીમાં

મોકલવા અને તેની નકલો બયુતાતની કચેરીમા આપવી

(૨૭) ઉતારાઓ અને મકાનોના નકશા (રાજ્ય માટે બાધવા ધારેલા?).

:૭:

બયુતાતની ફરજો

બયુતાત—આ નામ અરબી શબ્દ 'બૈત' એટલે ઘર ઉપરથી પડ્યુ છે. મુગલાઈ સમયના હિંદમા રાજ્યનુ લેણુ નીકળતુ હોય તેવા મૈયત માણસોની મિલકતની નોંધણી કરનાર અને તેના વારસો માટે મિલકત સાચવી રાખનાર અમલદારના હોદ્દાનુ આ નામ હતુ. વળી, નીચેની ફરજોની યાદી ઉપરથી જણાશે કે કેટલીક બાબતોમાં તે ખાન-ઈ-સામાનનો મદદનીશ અમલદાર હતો·

(૧) ખર્ચના ખજાના અને કારખાનાની સિલક અને બીજી રકમો જુદાજુદા ફંડને વહેંચી આપવી.

(૨) ખાન-ઈ-સામાનના મદદકારથી મૈયત અમીરોની મિલકત જપ્તીમા લેવી.

(૩) કારખાનાં માટે મજ્કુમ તૈયાર કરવો

(૪) વસ્તુઓની કીમત ઠરાવવી.

(૫) કારખાનાના ખજાનાનો અંદાજ કાઢવો માસિક ખર્ચનો અંદાજ દીવાન કચેરીમા મોકલવો

(૬) બાદશાહની સવારીમા સાથે રહેનાર કારખાનાંઓનો રોજિંદો હિસાબ

(૭) પહોચો સાચવી રાખવી.

(૮) નોકરચાકરોના ચહેરાનિશાનના પત્રકો રાખવા.

(૯) ઢોરોને ડામ દીધાના અહેવાલ ઉપર લખવુ કે 'ડામ દીધા'.

(૧૦) કારખાનાંઓ તરફથી આવેલી સૂચના પ્રમાણે જૂની વસ્તુઓ રદ કરવી કે વેચી મારવી.

(૧૧) ઢોરો માટે ઉતારા નક્કી કરવા.

(૧૨) ખર્ચના ખજાનાના તન્ખાના મિહા, નોકરચાકરો, ખરકદાઓ અને ઢોરોના રક્ષકોને રકમો બયુતાતે જાતે ધીરવી.

(૧૩) જણસો આવ્યાની ચિઠ્ઠીઓ બયુતાતની કચેરીમાં રાખવી.

(૧૪) કારખાનાંના ઓરડા ઉપર બયુતાતનો સિક્કો લગાવવો.

(૧૫) નાના અમલદારોને ખોરાકના સંગ્રહ (ઝખીર) માટે મદદ.

(૧૬) વેચાણખાતાની વસ્તુઓની કીમતનો અંદાજ અને રોકડ સિલક ઉપર બયુતાતનો સિક્કો મારવો.

(૧૭) કારખાના માટે માલ મગાવવાની યાદી ઉપર પહેલા બયુતાતે અને પછી ખાન-ઈ-સામાને સહીઓ કરવી.

(૧૮) ઢોરોના ખોરાકના ખર્ચના મિહા અને મરામરી તન્ખાની મદદની માગણી પહેલાં બયુતાતની કચેરીમાં જવી જોઈએ અને પાછળથી તેના ઉપર ખાન-ઈ-સામાને સહી કરવી જોઈએ

પ્રકરણ ૪

પ્રાંતિક વહીવટ

૧:

અમલદારોનો ગામડાંની જિંદગી પ્રત્યે અભાવ અને ગામડાંઓના પ્રશ્નોમાં બેદરકારી

મુઘલ સામ્રાજ્યનો ગામડાનો વહીવટ તે મધ્યસ્થ રાજ્યવહીવટની યથાર્થ નાની આવૃત્તિ હતો પ્રાંતોમાં હાકેમ (સરકારી નામ નાઝિમ, પણ લોકપ્રિય નામ સૂબેદાર), દીવાન, બક્ષી, કાઝી, સદ્ર અને મુહતસિબ એ અમલદારો હતા, ખાન-ઈ-સામાન કે બયુતાત હતો નહિ આ બક્ષીઓ સૂબેદારોની સાથે રહેનારી લશ્કરી ટુકડીઓના અમલદારો હતા, પરંતુ સૂબેદારો પ્રાંતોના સ્થાનિક અમલદારો હતા નહિ તેમ છતાં વ્યવહારમાં પરિણામ તો સરખું જ આવતું

રાજ્યવહીવટ પ્રાંતના મુખ્ય શહેરમાં ચાલતો હતો ગ્રીક ભાષાના શબ્દાર્થ પ્રમાણે તે રાજ્યસત્તા 'નગરસત્તા' હતી નહિ, પરંતુ શહેરોના રહીશો અને તેની આજુબાજુના લોકો સાથે સબંધ ધરાવતું શહેરોમાં રહેતું રાજ્યતંત્ર હતું શિકારશોખ, વિહારોદ્યાન બનાવવા અને વારંવાર ચઢાઈઓ કરવી એ બાબતો બાદ કરીએ તો મુઘલો ખાસ કરીને નગરવાસી જનો હતા અને એ પ્રમાણે રાજદરબારીઓ, અમલદારો અને મુસ્લિમ પ્રજાના ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો પણ નગરવાસપ્રિય હતા તેઓ ગામડાંઓને ધિક્કારતા અને તેમના પ્રત્યે બેદરકાર રહેતા અને ગામડાની જિંદગીને સજા તરીકે ગણતા બેશક ગામડાંઓમાંથી તેમનો ખોરાક અને કમાણીનો મોટો ભાગ આવતો, પરંતુ તેમની સાથે તેમનો સબંધ એટલાપૂરતો

જ હતો. રોમન સામ્રાજ્યના સંસ્કારી કવિને 'સામ્રાજ્યના અને દેવોના ધામ'થી દૂર ગેટિક અને સાર્મેશિયન કિનારે રહેવું જેવું અસહ્ય હતું, તેવું તેમને ગ્રામજીવન વસમું લાગતું

જાય-દુગ મુર્દ-શહર વ મર સુર્દ-દેહ,
દુગ-ઈ-યાન ઝાર અઝ મર-ઈ-ગોદ
(હમીદુદ્દીનકૃત અહકામ-ઈ-આલમગીરી પૃ ૩૩)

—કાગડાની પૂંછડી શહેર તરફ હતી અને તેનું માથું ગામડા તરફ હતું, બરાબર માથા કરતા પૂંછડી વધારે ભાગ્યશાળી હતી

પ્રાંતિક સરકારનો ગામડાંઓની સાથે આટલી રીતે સબંધ રહે તો—(૧) તાલુકાઓમા ફોજદારો નીમવામા આવતા, જેઓ મોટા ગામોમા રહેતા, (૨) મહેસૂલી ખાતાના નાના અમલદારો કે ખેડૂતો પાસેથી પરભારી મહેસૂલ ઉઘરાવતા, (૩) જમીનદારો સૂબેદારની કચેરીની મુલાકાત લેતા, (૪) સૂબેદારો પરગણાંઓમા ફરતા. આ સબંધ બહુ ગાઢ નહોતો અને મેં ભાગ પહેલા ભાષણમા જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે જો તેઓ જમીનવેરો ભર્યા કરે અને સુલેહનો ભંગ ન કરે તો, પ્રાંતના મુખ્ય શહેરના રાજ્યતંત્રથી સ્વાધીન રીતે પોતાની મરજીમા આવે તેમ સ્વતંત્ર વ્યવહાર ચલાવતા.

: ૨ :

સૂબેદાર અને તેની ફરજો

'સૂબેદાર' શબ્દ અરબી ભાષાના 'સૂબ' શબ્દમાંથી બનેલો છે, જેનો અર્થ દિશા અથવા લોકસમૂહનો એક થાય છે જૂના વખતમા દરેક રાજ્યના વિભાગોને રાજધાની સાથેના સબંધ પ્રમાણે નામ આપવામા આવતા—દાખલા તરીકે ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ પ્રદેશ, પૂર્વ પ્રદેશ, પશ્ચિમ પ્રદેશ—આમાંની ગમે તે દિશામા જુદા પ્રાંત બનાવવા જેટલા

પ્રદેશ હોય તો એ દિશાનો પ્રદેશ બનતો આ પ્રમાણે સાલ્તણી ગવ્યના પ્રાંતિક હાકેમોને તર્ફ એટલે દિશા ઉપરથી તર્ફદારો કહેવામા આવતા

દેશમા અસખ્ય ભૌગોલિક નાના વિભાગો થતા અને દરેક વિભાગમા જુદીજુદી જાતિઓના વસવાટ થતા અને આ જાતિઓ પણ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ભટકતી નહેતી હોવાથી, આવી ઘણી જાતિઓના વસવાટ પ્રમાણે જુદાજુદા સ્થળોને ઐતિહાસિક કે જાતિવાચક પ્રાતનુ નામ આપવુ સભવિત નહોતુ તેથી હાકેમોના પ્રદેશને ઉત્તરનો, દક્ષિણનો, એમ કહેવુ વધારે અનુકૂળ હતુ આ પ્રમાણે સુબેદાર અને તર્ફદાર શબ્દનુ મૂળ હતુ

સૂબેદાર સરકારી રીતે પ્રાંતનો નાઝિમ એટલે નિયામક કહેવાતા આવતો તેની ખાસ ફરજો સુલેહ જાળવવી, મહસુલ સરળતાથી અને સહેલાઈથી ઉઘરાવવુ અને તેના તરફ જ બાદશાહી ફરમાનો અને દસ્તૂરો મોકલવામા આવે તેનો અમલ કરવો

નવો નિમાયેલો સૂબેદાર પોતાના (સૂબા) પ્રાંતમા જવા નીકળતો તે વખતે મુખ્ય દીવાન તેને નીચે પ્રમાણે સૂચના આપતો—

'સૂબેદારના કામકાજ સબધી અનુભવી પુરુષો લખી ગયા છે કે સૂબેદારે પોતાના સારા વર્તનથી બધા વર્ગના લોકોને રાજી રાખવા અને નબળા માણસોને જોરાવર માણસો પીડે નહિ તેની તકેદારી રાખવી તેણે બધા જુલમગારોને કમાવી નાખવા, વગેરે

'મનસબદારો નીમવાની ભલામણો બાદશાહ કુદરતી રીતે કીમતી ગણે છે અને તેનો અમલ કરે છે, તેથી સૂબેદારે માત્ર લાયક માણસોની જ બઢતી માટે ભલામણ કરવી જોઈએ તેણે બક્ષીઓ જમીનદારો અને બધા સહાવટિયાને સજા કરવી જોઈએ અને તેના પ્રાંતમા જે બનાવો બને તેના દર મહિને બે અઠવાડિયે ડાક ચોકીની મારફતે શાહી દરબારમા મોકલવા જોઈએ

'તેણે લૂટારુઓ પાસેથી બદલો લઈને તેમને દંડી મૂકવા જોઈએ

નહિ, કારણ કે એ પદ્ધતિથી 'જુલ્મના બીજ વવાય છે,' અને એથી બીજા પૈસાદાર માણસો લાચ આપવાથી મુક્તિ મળી શકે છે એમ સમજી જુલ્મ ગુજારે અને પરિણામે તેમને કાબૂમાં રાખવા મુશ્કેલ થઈ પડે

નવા હાકેમને તેના કાર્ય માટે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવામાં આવતો

'જ્યારે તમારી નિમણૂક થાય, ત્યારે તમારે સારો દીવાન નોકરીમાં રાખવો—વિશ્વાસપાત્ર અને અનુભવી પુરુષ, જેણે કોઈ ઊંચા અમીરની નોકરીમાં સારી કામગીરી બજાવી હોય અને એટલા અનુભવ અને વાહેશીવાળો એક મુનશી પણ રાખવો તમારે શાહી દરબારમાં ભરોસાલાયક મિત્ર કે મધ્યસ્થ (વકિલાત) રાખવો ... જે તમારા પ્રાંતની બાબતો તમે બાદશાહ તરફ લખો તે તરત દરબારમાં રજૂ કરે અને એના સબંધી હુકમ મેળવે આ મધ્યસ્થને તમારે ભેટ સોગાદો મોકલતી જોઈએ, કારણ અત્યારના સમયની એવી પ્રથા છે જ્યારે લોકો મૈયત પીરોની દરગાહની મુલાકાત લે છે, ત્યારે તેમની મહેરબાની મેળવવાને ફૂલો અને મીઠાઈઓની ભેટ આપે છે, તો જીવતા માણસોની કૃપા સપાદન કરવાને તો તેવી બધી ભેટ આપવી જરૂરી છે!'

'સારી માહિતી ધરાવનાર (તમારા પ્રાંતના) માણસો પાસેથી જાણી લેજો કે કયા કયા જમીનદારો તરફ ભાગ રાખવાની જરૂર છે અને ખેડૂતોની સામાન્ય સ્થિતિ કેવી છે અને શેહબદી લશ્કરની (મહેસુલ ઉઘરાવવામાં મદદ કરનાર અનિયમિત લશ્કર—અત્યારના હથિયારબંધ પોલિસદળને મળતુ) કેટલી સખ્યાની જાપ્તા અને વહીવટના કામે માટે જરૂર છે તેનો અદાજ કઢાવજો જો તમારુ ખિદમત અને શેહબદીનુ લશ્કર પુરતુ ન હોય અને બીજી બાબતોમાં પણ બાદશાહી મજૂરી અને મદદની જરૂર હોય, તો તમારા સૂબા(પ્રાંત)ની અસરકારક વ્યવસ્થા માટે જરૂર હોય તેટલુ લશ્કર આપવાની બાદશાહ મજૂરી આપે તો વધુ સારુ, નહિ તો જો તમે એમ ધારતા હો કે તમારા

પ્રાંતનો વહીવટ તમારા પોતાના ખર્ચે ચલાવી શકશો અને તમારી મુદત દરમ્યાન પ્રાંતની સુલેહનો બંદોબસ્ત કરીને (તમારા પગાર અને ભથ્થામાથી) આ ખર્ચ વાળી શકશો, તો તમે કરજો એમ ન બની શકે તેમ હોય તો એ જગ્યાનો અસ્વીકાર કરશો, કારણ કે એક જ સિપાઇ શુ કરી શકે? (અર્થાત્ તમારા માલિક તમને પૂરતુ લશ્કર ન આપે તો તમે એકલા જ ગણાઓ)

'તમારી નિમણૂક થયા પછી તમારા પ્રાંતમા જવા નીકળો, ત્યારે સરકારે મજૂર કરેના હથિયારબધ ખિદમતગારો(તબીનાન)ની એક ચતુર્થાંશ સખ્યાની ભરતી કરજો, તઓ સારા લડવૈયા, ઊંચા ખાનદાનના અને યુદ્ધમા અનુભવી હોવા જોઇએ તમારા સુબા તરફ જતા અર્ધા રસ્તે એવી જાતના બીજા ખિદમતગારોની ચતુર્થાંશ સખ્યાની ભરતી કરજો તમારી સાથે મુલ્કી હોદ્દાઓ માટે બાહોશ અને અનુભવી ઉમેદવારો લઇ જજો અને તેમને જણાવજો કે તમારા પ્રાંતની સરહદ ઉપર જે દિવસે તમે પહોચશો, તે દિવસથી તમારી નોકરી શરૂ થશે આમાથી અરધા તમારી સાથે રાખજો અને ભરતી થયેલા અરધા ખિદમતગારો તમારા પહેલા પ્રાંતમા સ્થળે મોકલજો અને તેમને જણાવજો કે સારી માહિતી ધરાવનાર સ્થાનિક માણસોને ભેગા કરજો અને તે સ્થળના જમીનદારો અને નામાદારો કેવી વર્તણુકના છે તે તેમની પાસેથી જાણી લેજો અને તેમનો એકબીજા વચ્ચેનો સબધ અને મહેસુલભરણાના મામલામા માજી સૂબેદારો પ્રત્યેનુ તેમનુ વર્તન અને મહેસુલ ઉપરાંત પ્રત્યેક જમીનદાર બીજુ કેટલુ આપતો —એ બાબતનો હેવાલ તમને નિવેદન કરે જ્યારે તમારો પ્રાંત ચોથા ભાગના અતરે રહે, ત્યારે તમારે તમારા અનુભવી સૈનિકોને પરવાના આપીને જમીનદારો તરફ મોકલવા, જેથી તમે આવી પહોચો ત્યાર પછી મુકરર કરેલી જગાએ તેઓ તમારી હજૂરમા હાજર થાય

'જ્યારે તમારા પ્રાંતની સરહદ ઉપર પહોચો, ત્યારે એ દિવસથી હોદ્દાના ઉમેદવારોની નોધણી કરજો અને તેમના પ્રત્યે સારી વર્તણૂક

ગણજો, કારણ કે તેમના મન ઉપર પહેલવહેલી જે છાપ પડશે, તેનાથી માનિક તરીકે તમે કેવા છો તે વિષે તેમનો અભિપ્રાય બંધાશે

'બંડખોર જમીનદારો અને કાયદાવિરુદ્ધ વર્તનાર માણસોના આગેવાનોને સજા કરજો, જેથી કરીને એ વર્ગના બીજા માણસોને ચેતવણી મળે અને તેઓ મહેસૂલ ભરી દે.

'પછી કિલ્લામા દાખલ થજો પરિસ્થિતિ તપાસ્યા પછી બિન-જરૂરી લશ્કરને કમી કરજો (યાદ રાખજો કે) તાબાના માણસોના ચઢેલા પગાર ચૂકવવા ભારે પડે છે. પ્રાંતની આવકના પ્રમાણમા ખર્ચ કરવાનુ દીવાનને જણાવજો

'ખેતીનો વિસ્તાર કરવામા અને ખગ દિનથી ખેડ કરવામા રૈયતને ઉત્તેજન આપજો તેમને ચૂસીને પાયમાલ કરવી નહિ યાદ રાખજો કે રૈયત રાજ્યની આવકનુ કાયમી સાધન છે જમીનદારોને ખિલાત વગેરે આપીને રાજી રાખવા તે વધારે સસ્તુ કામ છે

'ખાલસા મહાલોમા તમારો હાથ ઘાલશો નહિ, કારણ કે એમ કરવા જતા ખાલસા દીવાનની સાથે ઝગડો કરી બેસશો અને તે બાદશાહને તમારા વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરશે, જેથી તમારે તમારી વર્તણૂકનો ખુલાસો કરવો પડશે.

'શેખો અને કાઝીઓ પ્રત્યે મમતા રાખજો જે દરવેશો ભીખને આગળે બીખ માગવા ન જતા હોય, તેમની હાલત કેવી છે તેની તપાસ કરાવજો અને તેમને રોકડ નાણાની અને બીજી મદદ કરજો ફકીરો અને માગણોને ખેરાત કરજો બળવાન નિર્બળને સતાવે નહિ તેની ખબર રાખજો.'

૧ તેની બીજી ફરજ એ હતી કે તેની હકૂમતના પ્રદેશની નજીકના ખડિયા રાજાઓ પાસેથી ખડણી ઉઘરાવવી અને તેને શાહી દરબારમા મોકલવાના ચોકીપહેરાનો બંદોબસ્ત કરવો

:૩:

પ્રાંતિક દીવાનોની ફરજો

સ્થાનિક અમલદારોમા પ્રાંતિક દીવાનોનો દરજ્જો બીજો હતો અને મારા પહેલા ભાષણમા બતાવ્યુ છે તે પ્રમાણે તે સૂબેદારનો હરીફ હતો બને જણાને એક બીજા ઉપર સખત અને ચાપતી દેખરેખ રાખવાની હતી અને આરબ લોકો પયગબરના સ્વર્ગવાસ પછી દુનિયાને જીતતા ગયા અને જિતાયેલા પ્રદેશ ઉપર સત્તા જમાવતા ગયા, તેમની આ ભની રાજ્યનીતિ અને પ્રણાલિકા આ પ્રમાણે ચાલુ રાખતા હતા.

પ્રાંતિક દીવાનને શાહી દીવાન પસદ કરતો અને તે તેના હુકમ અનુસાર વર્તતો અને તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો. નવા દીવાનને વિદાય આપતી વખતે મુખ્ય દીવાન તેને આગ્રહ કરતો કે ખેતીની આબાદી કરવી અને અમીનની જગ્યાએ સારામા સારા માણસની પસદગી કરવી. તેણે પ્રાતમાના બનાવો અને રોકડ પુરાતના નિવેદન મહિનામા બે વખતે મુખ્ય દીવાનને મોકલવાનાં હતા દીવાનને ખાસ ભલામણ હતી કે તેણે વસૂલાત અધિકારીઓ તરીકે (કોરી અને તહસીલદાર) વ્યવહારકુશળ માણસોની નિમણૂક કરવી કે જેઓ સરકારી લેણુ રાજીખુશીથી ભરવાને રૈયતને સમજાવી શકે અને મપ્પાઈ અને સજાનો આશ્રય લેવાની જરૂર ન પડે.

પ્રાંતિક દીવાનની નિમણુકની સનદમા તેની નીચે પ્રમાણે ફરજો જણાવેલી છે—

"ખેતી અને ગામડાંની આબાદી કરવા પ્રયત્ન કરવો. ખજાનાની દેખરેખ રાખવી, જેથી કરીને કોઈ પણ યોગ્ય મજૂરી સિવાય પૈસાનો ઉપાડ ન કરી શકે. જ્યારે ફોજદારો કે બીજા કોઈ ખજાનામાં પૈસા ભરે; ત્યારે તેમના આડતિયાઓને પહોંચો લખી આપવી. (કરઝ–ઉ–વસૂલ) કોઈ આમિલ મના કરેલો વેરો (આબ્વાબ) ઉઘરાવે નહિ, તેની તપાસ રાખવી.

'ખેતીની મોસમના અંતે મૂળ કાચી નોંધો ઉપરથી આમિલોએ જબરદસ્તીથી કરેલી ઉઘરાત અને ખાયકી નક્કી કરી અને તેમના હિસાબમા શાહી ખજાનાનુ જે લેણુ પડતુ હોય તે વસૂલ કરવુ દુષ્ટ અને અપ્રામાણિક આમિલો મનથી સરકાર (એટલે કે મુખ્ય દીવાન)ને હેવાલ મોકલવો, જેથી કરીને તેમની જગ્યાએ મારા માણસો નીમી શકાય.

'જો કોઈ આમિલે ઘણા વર્ષોની મહેસૂલ ઉઘરાવવી બાકી રાખી હોય, તો પાચ ટકાનુ વ્યાજ ચઢાવીને અનુકૂળ હપ્તાથી ગામડાઓ પાસેથી બાકી વસૂલ કરવી

'પાછલા વર્ષે સરકાર ધીરેલી તગાવીની રકમ ચાલુ વર્ષની પહેલી મોસમમા ઉઘરાવવી જો લોકો આપે નહિ, તો સરકારે દીવાન અને અમીનને તે રકમ ભરી દેવાની ફરજ પાડવી.

'દસ્તૂર પ્રમાણે તમારા ખાતાના કાગળો શાહી દફતરખાતામા મોકલી આપવા'

·૪:

ફોજદાર અને તેનુ કામકાજ

સુલેહ જાળવવામા અને સામાન્ય કારોબારી કામ કરવામા ફોજદારો સૂબેદારોના મદદનીશો હતા પ્રાતના જે વિભાગો પૂરતી રીતે સુધરેલા હોય અથવા તેમા પૂરતી સખ્યાના જમીનદારો કે મહેસૂલના મોટા સાધનો હોય અને તેમા મોટા ગામો હોય, તે પ્રાતના પેટા વિભાગો પાડી આ અમલદારોના તાબામા સોપવામા આવતા આ પ્રમાણે બિહારના સૂબામા (પ્રાત) (૧) પલમાઉ, (૨) દરભગા અથવા તિરહુત અને (૩) હાજીપુરની ફોજદારીઓ હતી. સત્તરમા સૈકાના ફારસી ખતપત્રોમા મૂગીર અને ભાગલપુરમા ફોજદારોના મથક હોવાનો કોઈ ખાસ ઉલ્લેખ મારા જોવામા આવ્યો નથી.

બંગાળામાં હુગલી, જેસોર, ગૌહતી, સિલ્હટ, મેદિનીપુર અને કદાચ ઘોરઘાટ એ ફોજદારી વિભાગો હતા

ત્યારે નવો ફોજદાર નીમવામાં આવતો, ત્યારે તેની નીતિ અને વર્તન સંબંધી નીચેનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો :

'સિપાઈઓની સાથેના વહેવારમાં ફોજદારે બહાદૂર અને વિનમ્રી થવું જોઈએ. તેણે પોતાના હથિયારબંધ ખિદમતગારોમાં મશહૂર બહાદૂરીવાળા અને ઊંચા ખાનદાનના માણસોની જ ભરતી કરવી.'

'જેવા તમે તમારી નોકરીના મથકે પહોંચો કે તરત જ, જે સ્થાનિક પાછલા વહીવટથી માહિતગાર હોય તેમને ખોળી કાઢવા (દાખલા તરીકે, કાનૂનગો અને બીજા), તેમનાં હૃદય જીતી લેવા અને તેમની પાસેથી જાણી લેવું કે તમારા વિભાગમાં રાખેલા લશ્કરનો કયો ભાગ સરદારની નબળાઈનો લાભ લે તેવા વલણવાળો છે અને કાયદાવિરુદ્ધ વર્તનાર જમીનદારોની સાથે કોણ કોણ છૂપી રીતે મળી ગયું છે.

'વળી, કયા કયા સ્થાનિક જમીનદારો નિયમિત રીતે મહેસૂલ ભરતા હતા અને કોણ કોણ તમારા પહેલાના ફોજદારના વખતમાં વિરોધ બતાવતા હતા તે જાણી લેવું. જે જમીનદારો કુદરતી રીતે તાબે થવાનું વલણ ન ધરાવતા હોય, તેમના પ્રત્યે પહેલાં તો સારો ભાવ રાખવો; અને તેઓ જો તેના જવાબમાં તાબેદારી ન બતાવે તો, તેમને સજા કરવી. જો આવા જમીનદારને શિકસ્ત આપવા માટે તમારું લશ્કર પૂરતું ન હોય તો, તેના શત્રુઓને તેની વિરુદ્ધમાં ઉશ્કેરવા, તેના વિરોધીને એ જમીનદારની જમીન આપવી, અને બંડખોરને સહેલાઈથી કચરી નાંખવાને તેના વિરોધીના લશ્કરની કુમકમાં તમારું લશ્કર પણ મોકલવું.

'શાહી દરબારના કોઈ વિશ્વાસુ કારકુનની સાથે તમારા પત્રવ્યવહારની ગોઠવણ કરવી અને આ પ્રમાણે ખબર પૂરી પાડવાના આધારે તમારી બાબતો તે દરબારમાં (એટલે મુખ્ય દીવાનને) સાદર કરે એમ વ્યવસ્થા કરવી.

'સ્થાનિક વાકઇ-નવીસ, સવાનીહનિગાર અને હલકારાઓને (સરકારી ખબરપત્રીઓ અને જાસુસો) રાજી રાખવા શાથી જે તેઓ બનાવના અહેવાલો તમને લાભ મળે તેવી રીતે લખી મોકલે.

'(તમારે બખેડાની જગ્યાએ જવુ પડે ત્યારે) ચપળતાથી યુદ્ધમા ઊતરી શકો એટલા માટે લડાઇના બધા હથિયારોનો મહાવરો તમારે ચાલુ રાખવો અને શિકાર ખેલવાની અને ઘોડેસવારીની ટેવ પાડવી.'

ફોજદારની નિમણુકની સનદમા તેની ફરજોનુ નીચે પ્રમાણે સંપૂર્ણ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે:

'પ્રજાના સારામાં સારા સાધન તરીકે કાયદા વિરુદ્ધના માણસો ના અને બંડખોર સરદારોના કિલ્લા તોડી પાડવા. મહેસૂલ ભરનાર માણસોના રક્ષણ માટે રસ્તાઓને સલામત રાખવા. મહેસૂલ વસૂલ કરવાને વખતે જાગીરદારોના ગુમાસ્તાઓ અને ક્રોરીઓ(ખાલસા જમીનના ઉઘરાતદારો)ને લશ્કરી મદદ આપવી.'

'બદૂકો બનાવવાની લુહારોને મના કરવી જે થાણદારોને તમે નીમો, તેમને તેમના હોદ્દા પૂરા અભાગવાને, લોકોની કાયદેસર માલિકીની મિલકત ન પડાવી લેવાને અને મના કરેલા વેરા(આબ્વાબ) ન ઉઘરાવવાને તાકીદ કરવી.'

'જ્યાસુધી જાગીરદારનો ગુમાસ્તો અથવા ખાલસા જમીનનો આમિલ લશ્કરી મદદ માટે લખી માગણી કરે નહિ, ત્યાસુધી તમારી હકૂમતના કોઈ ગામ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી નહિ તમે આવી માગણી મળ્યા પછી, ગામના જે આગેવાનો તોફાનના મૂળ હોય તેમને સમજાવીને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો, જેથી કરીને તેમની તોફાની અને બિનકાયદાસરની ચાલ માટે તેઓ પસ્તાવો કરે અને મહેસૂલ ભરવાને અને સુલેહશાતિથી ખેતી કરવાને પ્રેરાય. જો તેઓ સુધરે તો આમિલ પાસે કબૂલાતનુ ખત કરાવી લેવુ. જો સુધરવાની ના પાડે તો ગામના દુષ્ટ માણસોને સજા કરવી, પરન્તુ ખેડૂતોને

ઉનડના નહિ'. 'રસ્તાઓનું રક્ષણ કરવું, જંગલ કપાવી નાખવા, અને કાયદા વિરુદ્ધના કિલ્લાઓ તોડી પાડવા'

'ટૂંકામા ફોજદાર, તેના નામ પ્રમાણે, નાના બખેડા દાબી દેવાને, લૂટારુ ટોળીઓને વિખેરી નાખવાને કે પકડવાને, જમરજસ્તીના ગુના સમાવવાને અને મહેસૂલી અધિકારીઓ, ફોજદારી ન્યાયાધીશો અને જાહેર નીતિરક્ષકોના સામેના તોફાન વિરુદ્ધ જોરતલબી બનાવવાને દેશમા રાખવામા આવેલા લશ્કરનો તે માત્ર એકલો જ સરદાર હતો (તેના કાર્યો આઈન ભા ૨, પૃ. ૪૦–૪૧મા ટૂંકામા જણાવ્યા છે)

:૫:

કોટવાલ અને તેની ફરજો

જાહેર શાન્તિના સંબંધમા આપણે અહીં કોટવાલ અને તેની ફરજોની યોગ્ય રીતે ચર્ચા કરીશુ. તે શહેરના પોલિસદળનો ઉપરી હોવાથી તેને ખાસ કરીને નગર–અધિકારી ગણી શકાય

જે બહારના કાર્યોમા નિયમોનું પાલન કરતો હોય અને અંતરમા ઈશ્વરથી બીતો હોય તેને આદર્શ કોટવાલ તરીકે વર્ણવવામા આવે છે જ્યારે બાદશાહ કે પ્રાંતનો સૂબેદાર ન્યાયસભામા બિરાજતો હોય કે જાહેર મુલાકાતનો દરબાર ભરતો હોય, ત્યારે તેણે હાજરી આપવી જોઈએ પોતાની જગ્યાનો હવાલો લેતી વખતે તેણે જાતતપાસથી ખાતરી કરવી જોઈએ કે તેના હાથ નીચેના ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરની સંખ્યા મુકરર થયા પ્રમાણે છે કે નહિ અને તેમનો સરંજામ, હથિયાર અને બીજો સરસામાન–સળિયા, બેડીઓ અને તીરના ભાથા—(? જાઉલાન) વગેરેની સંખ્યા નોંધવહી પ્રમાણે બરોબર છે કે નહિ તેણે કેદખાનાની અંદરના માણસોની સંખ્યા ગણી જોવી અને તેમના ગુનાની કેફિયતોની ચોકસી કરવી પછી જે કેદીઓને તે નિર્દોષ ગણતો હોય તેમનો અહેવાલ ઉપરી અધિકારી તરફ લખી મોકલવો અને

તેમની મુક્તિ મેળવવી. જે અપરાધી માણસો પૈસા આપી શકે તેમ હોય તેમની પાસેથી યોગ્ય દંડ લઈ તેમને છૂટા કરવાના હુકમો તેણે મેળવવા જોઈએ દમડી વિનાના કેદીઓની બાબતમા અહેવાલ લખી મોકલવો અને હુકમ પ્રમાણે વર્તવુ. જેઓ કેદમા રાખવા લાયક હોય. તેમની હકીકતોનું નિવેદન ન્યાયાધિકારીઓ તરફ મોકલવું અને તેમની સહી સાથેના હુકમોનો અમલ કોટવાલે કરવો જોઈએ. જેઓ દેહાતદંડને લાયક હોય, તેમની લેખી હકીકત તપાસના દિવસે ન્યાયાધીશને સાદર કરવી અને દેહાતદંડનો હુકમ કાઝીની સહી સાથેનો મેળવીને તેનો અમલ કરવો

ચોકિયાતો અને ઝાડુ કાઢનારાઓને ભેગા કરીને તેમની પાસેથી મુચરકા લખાવી લેવા કે અમે મહોલ્લાઓમા બનતા બનાવો કઈ પણ હકીકત દબાવી રાખ્યા સિવાય કે અતિશયોક્તિ કર્યા સિવાય આપને નિવેદન કરીશુ. તેણે દરેક જિલ્લા માટે છૂપી બાતમી આપવાને એકેક પ્યાદા સિપાઇને નીમવો, જેથી કરીને આ બંને સાધનો મારફતે આવતા અહેવાલોનો મુકાબલો કરીને તે સાચી હકીકત જાણી શકે અને યોગ્ય અમલ કરી શકે.

ઈન્સાફ બરોબર આપવો, જેથી કરીને કોઈ બાબતની સત્યતાનો નિર્ણય કરવામા લોકો તમારી કાઝીની સાથે તુલના કરી શકે. શહેરના જાહેર માર્ગો ઉપર સૂર્યાસ્તથી નવ વાગ્યા સુધી અને નવથી સૂર્યોદય સુધી રાહદારીઓની તપાસ રાખવાને અને જેઓને ચોર કે દુષ્ટ માણસો ધારવામા આવે તેમને પકડીને તમારી પાસે રજૂ કરવાને ચોકિયાત તરીકે ખબરદાર માણસોને ગોઠવવા જોઇએ

વેચાણ અને ખરીદીના સ્થળોએ અને જ્યા ઘણા લોકો ટોળે મળતા હોય તેવી તમામની જગ્યાઓએ ખીસાકાતરુ અને ઉઠાઉગીરોને પકડવાને અને તમારી પાસે સજા માટે લાવવાને માટે ચોકીદારો ગોઠવવા.

વેશ્યાઓ, નર્તકીઓ, કલાલો અને માદક પદાર્થોના વેચનારાઓને

ગોવાળીને તેમની પાસે જમીનખત લખાવી લેવાં કે જો અમે મના કરેલાં કામો કરીશું તો આગ્યો દંડ આપીશું જો તેઓ કરારનો ભંગ કરે તો તેમને દંડ કરવો રાતે લશ્કરી ઘોડેસવાર સાથે ઘોડા ઉપર બેસીને શહેરની ચારે બાજુએ અને મહોલ્લાઓમાં ચક્કર મારવા જે મહોલ્લાઓમાં પહેલાં તમે તમારા જાસૂસો મોકલ્યા હોય અને તેમણે ચોર લોકોના અડ્ડા શોધી કાઢ્યા હોય, ત્યાં તમારે વખતસર પહોંચી જવું અને તેમની હરામખોરી મૂળમાંથી જ દાબી દેવી ચોરો કેદીઓ નાસી જાય, માટે તેમના ઉપર ધ્યાનપૂર્વક દેખરેખ રાખવી જોઈએ

આઈન-ઈ-અકબરીમાં પણ કોટવાળની ફરજોનું સૂક્ષ્મ વર્ણન કરેલું છે પણ આ અમલદારે પાળવાના અકબરના દસ્તૂરોમાંથી ઘણાખરા તેના મરણ બાદ રદ કરવામાં આવ્યા હતા, અને આઈનમાંનો આખો ફકરો મને તો કોટવાળને માટે આદર્શ જેવો, પણ ખરી હકીકતનું પ્રતિબિંબ ન પાડનારો જણાય છે. અહીં કોટવાલ પાસેથી જેટલી માગણી કરવામાં આવી છે તે તો માત્ર સંપૂર્ણ મનુષ્ય જ પૂરી પાડી શકે તેથી આ સાધનની હું કંઈ કીમત ગણતો નથી

(યુરોપી પ્રવાસી) મનુક્કીની જાતનિરીક્ષણથી કોટવાલના કામકાજ વિશે કીમતી અહેવાલ પૂરો પાડે છે 'દારૂ ગાળવાનું બંધ કરાવવાની તેની ફરજ છે શહેરમાં કોઈ વેશ્યા ન રહે અથવા બાદશાહે મના કરેલું કોઈ કામ કરવામાં ન આવે તે તેણે જોવું જોઈએ જે બધા બનાવો બને, તેની માહિતી તે મેળવે છે, જેથી તે પોતાનો અહેવાલ (બાદશાહ તરફ) મોકલી શકે આ હેતુને માટે આખા મુઘલ સામ્રાજ્યમાં હલાલખોર (ઘર વાળનાર) તરીકે જાણીતા માણસો હોય છે આ લોકોની ફરજ હોય છે કે તેમણે દિવસમાં બે વાર દરેક ઘરમાં ઝાડુ કાઢવા જવું અને જે બનાવ બને તેની કોટવાલને ખબર આપવી.. ચોરો અને ગુનેગારોને પકડવાની પણ તેની ફરજ છે તે કાઝીના હાથ નીચે છે અને તેની તરફથી હુકમો મેળવે છે

..... તેના તાબામાં પુષ્કળ ઘોડેસવારો અને અસંખ્ય પાયદળ લશ્કર રહે છે. દરેક જિલ્લામાં એક સ્વાર અને વીસથી ત્રીસ પ્યાદા હોય છે અને તે રોન ફર્યા કરે છે.' કોટવાળની સનદમાં જણાવેલું હોય છે કે 'શહેરમાં ચોરી–ચખારી થાય નહિ, લોકોના જાનમાલની સલામતી રહે અને લોકો શાન્તિથી પોતાનો વેપારરોજગાર ચલાવે એનો તમારે બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર છે. આયકીના ગુનાવાળા લોકોને તમારી મુનસફી ઉપર કેદ કરવા કે છોડી દેવા નહિ, પણ કાઝીના હુકમ પ્રમાણે તમારે વર્તવાનું છે. જો શહેરમાં હોડી હંકારવાનો ધંધો ચાલુ હોય તો, હોડીનો કોઈ વેરો ઉઘરાવવો નહિ (કારણ કે તે વેરો બાદશાહે રદ કર્યો હતો), અને ખારવાઓ વાજબી કરતાં વધારે ભાડું લે નહિ અને કાયદાવિરોધી માણસો કે જુલમગારો હોડીઓનો ઉપયોગ કરી નદીપાર કરે નહિ તેની તમારે કાળજી રાખવી.'

જાહેર રસ્તા ઉપર કોટવાલની કચેરીના સામે એક ચબૂતરો બાંધેલો હતો, જેના ઉપર ગુનેગારોને ખડા રાખવામાં આવતા.

: ૬ :

ખબરપત્રીઓ

મધ્યસ્થ રાજ્યસત્તા જે સાધનદ્વારા દેશના સમાચાર મેળવતી તેના ચાર પ્રકાર હતા—(૧) વાકેઆનવીસ, (૨) સવાનિહ–નિગાર, (૩) ખુફિયા–નવીસ આ ત્રણે લેખી અહેવાલો મોકલતા અને (૪) હરકારાનો શબ્દાર્થ ટપાલિયો થાય, પણ વ્યવહારુ અર્થ જાસૂસ થતો હતો. તે મોઢાની ખબરો લાવતો, જોકે તેના તરફથી કાગળો મળવાના થોડાક ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે ખરા.

વાકેઆ–નવીસ (કોઈ વખત વાકેઆ–નિગાર લખાતું) અને સવાનિહ–નિગાર એ બંનેનો અર્થ એક જ હતો—બનાવોનો લખનાર અથવા નોંધનાર. બંને વચ્ચેનો માત્ર એટલો જ ભેદ હું સૂચવી શકું કે વાકેઆ

–નવીસ બંનેમા વધારે નિયમિત અને જાહેર હેવાલ લખનાર હતો, જ્યારે સવાનિહ–નિગાર અગત્યની બાબતો ઉપર ખાસ નીમેલો ખબરપત્રી હતો. પરન્તુ અમલદારોની ફરજો વિશેની જે ફારસી હાથપ્રત મેં જોઈ છે, તે પ્રમાણે આ ખુલાસો બંધબેસતો નથી. તેમ છતા, આટલુ તો જણાય છે કે વાકઈ–નવીસ રણક્ષેત્રના લશ્કરની સાથે, દરેક પ્રાંતમા અને મોટા શહેરમા કાયમનો નિમાતો, જ્યારે સવાનિહ–નિગાર ખાસ જગ્યાઓએ અને ખાસ સમયે નિમાતો સભવ છે કે બીજો ખબરપત્રી પહેલા ઉપર દાબ અને જાસુસ રૂપે કામ કરતો હોય!

જ્યારે પ્રાંતિક હાકેમ જાહેર દરબાર ભરતો, ત્યારે વાકઈ–નવીસ હાજર રહેતો અને બનાવોની ત્યા ને ત્યા નોંધ કરતો આ ખબરપત્રીના કાગળની હકીકત બાદશાહને મોકલ્યા પહેલા સૂબેદારને અથવા તો રણક્ષેત્ર હોય તો, લશ્કરના સરદારને જણાવવામા આવતી. સવાનિહ–નિગાર પણ એમ કરતો કે કેમ તે આપણે જાણતા નથી.

હાથપ્રતમા એમ જણાવેલુ છે કે દર અઠવાડિયે બનાવોના અહેવાલ મોકલવા અને સવાનિહ–નિગારે મહિનામા આઠ વખત મોકલવા ભાષા ઉપરથી જણાય છે કે પાછળના અમલદારે આખા સૂબા (પ્રાંત)ની હકીકતના અહેવાલો મોકલવાના હતા, જ્યારે પહેલાએ અમુક સ્થળ સબંધીજ મોકલવાના હતા, પણ આ અભિપ્રાય પ્રમાણભૂત નથી.

ઘણા પ્રાંતો અને નાના લશ્કરોની બાબતમા બક્ષી અને વાકઈ–નવીસના હોદ્દા એક જ ઈસમ ધારણ કરતો.

ખુફિયા–નવીસ અથવા 'ગુપ્ત લેખક' બહુ ગુપ્ત પ્રતિનિધિ હતો. તે સ્થાનિક અધિકારીઓને જણાવ્યા સિવાય ખાનગી રીતે બનાવોના અહેવાલ લખી મોકલતો અને ઘણી વખત તો સ્થાનિક અધિકારીઓ તેનુ નામ પણ જાણતા નહિ આ ગુપ્ત ખબરપત્રીઓ બધા લોકોને કાળ જેવા લાગતા અને હું ધારુ છુ કે એ હોદ્દો કેટલાક બ્રિટિશ રાજ્યોમાં હજી પણ ચાલુ છે

આ ખબરપત્રો (અને હલકારાના મગધમાં ગોદાના સંદેશા)

ડાકચોકીના દારોગા તરફ મોકલવામાં આવતા અને તે ખોલ્યા સિવાય બાદશાહ રૂબરૂ રજૂ કરવાને વઝીરને આપતો. આ ચાર પ્રકારના અખબાર-નવીસોનો ઉપરી અને રક્ષક આ દારોગો હતો અને તેના હુકમ પ્રમાણે તેમને ચાલવું પડતું

ઘણી વખત કોઈ મિજાજી સૂબેદાર તેના વિરુદ્ધ થયેલા અહેવાલને લીધે સ્થાનિક ખબરપત્રીનું જાહેરમાં અપમાન કરતો અગર તેને માર મારતો, ત્યારે તે પોતાના હાથ નીચેના અમલદારની તરફદારી કરતો અને કોઈક સૂબેદારને શિક્ષા કરાવતો

ખબરખાતાનો ઉપરી ઔરંગઝેબના રાજ્યમાં ઘણી લાગવગ ધરાવતો અને વિશ્વાસપાત્ર ગણાતો, ઔરંગઝેબ જાસૂસોને પોતાના નેત્ર અને કર્ણના જેવા ગણતો એના રમૂજી દૃષ્ટાન્તો અહકામ-ઇ આલમગિરિના આપેલા છે, જેનું મેં અંગ્રેજીમાં Ancedotes of Aurangzeb એ નામથી ભાષાન્તર કર્યું છે

હાથપોથીમાં નવા નિમાયેલા વાકઇ-નવીસને આ પ્રમાણે નિપુણ શિક્ષા આપવામાં આવે છે:

'ખરી હકીકતનો જ અહેવાલ મોકલવો, નહિ તો બાદશાહ જો બીજા સાધન મારફતે હકીકત જાણશે, તો તમને સજા કરશે' તમારું કામ નાજુક છે, બન્ને પક્ષની તમારે સેવા કરવાની છે.

'સાપ મરે નહિ અને લાઠી ભાગે નહિ' એવી જાતનું શાણું ડહાપણ અને વિચારો વાપરવા જોઈએ. મોટા અમલદારોના જિલ્લાઓમાં મના કરેલા કામ થાય છે જો તમે તેનો સાચો અહેવાલ લખી મોકલશો તો અમલદારોની નારાજી થશે તમે તે નહિ લખી મોકલો તો, તમારી ખરાબી થશે. તેથી તમારા જિલ્લાના અમીરને કહેવું કે 'તમારા જિલ્લામાં મના કરેલા કામ થાય છે તેને અટકાવો, જો તે ઉદ્ધત જવાબ આપે તો તમારે એવા દુષ્કૃત્યો બનાવીને જિલ્લાના કોટવાલને ધમકી આપવી પછી જિલ્લાના અમીરના ધ્યાનમાં એ વાત ઊતરશે એ જિલ્લામાંથી દુષ્કૃત્ય દૂર ન થાય, તોપણ જો કોઈ

એનો અહેવાલ બાદશાહને મોકલે તો તમે તમારો બચાવ સહેલાઇથી કરી શકો કે મેં તો જિલ્લાના અમીરને ખબર આપી હતી અને કોટ-વાલને પણ સુચના કરી હતી.

'દરેક બાબતમા સાચી વાત લખવી, પણ અમીરોને નારાજ કરવાથી દૂર રહેવું! તમારાં નિવેદનોની સંભાળપૂર્વક ચોકસી કર્યા પછી લખવું.

'વાકએ અહવાડિયામાં એક વખત, સવાનિહે બે વખત અને હલકારાએ અખબાર એક વખત (મહિનામા?) મોકલવા અને નાઝિમ અને દીવાનના ખરીતા ભૂંગળીઓમા ઘાલીને મહિનામાં બે વખત મોકલવા. તે ઉપરાત અગત્યની બાબતો તરત જ મોકલવી.'

પ્રકરણ ૫

:૧:

જમીનવેરા

જૂના વખતથી વેરો ભરનાર અને વેરો લેનાર એ બંને વચ્ચે ચાલ્યુ આવતું ગાઢું વેર જોઈને હિંદના ઇતિહાસના સૂક્ષ્મ અભ્યાસીને ઘણુ જ આશ્ચર્ય થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આવેલા યુરોપના મુસાફરોએ નિરીક્ષણ કર્યું છે કે રૈયત રીતસરનો વેરો ભરવાને પણ નારાજ હતી અને તેની પાસેથી રાજ્યનું લેણું વસુલ કરવાને બળનો ઉપયોગ કરવો પડતો. બીજી બાજૂએ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, તેમ જ ફારસી દરબારી બખરોમાં, રાજપુરુષો—મહેસૂલી અમલદારો અને દરબારીઓ—કેવી રીતે ખેડૂતો ઉપર જુલમ કરતા તે વાચીએ છીએ અને બને યુગોના લખાણોમા આવા લોહીચૂસણિયાઓથી રૈયતનુ રાજાઓ રક્ષણ કરવુ એમ જણાવેલુ છે મહેસૂલ ન ભરવાની આનાકાની કરવાની ટેવનુ એક કારણ એ હતુ કે મહેસૂલના બદલામા તેમને રાજ્ય તરફથી કંઈ લાભ મળતો નહિ, પણ મુખ્ય કારણ તો રાજ્યની અસ્થિરતા હતી. મેં આગળ સમજાવ્યુ છે કે મુસલાઈ રાજ્ય હિંદમા કંઈ પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિ કરતુ નહિ, પરન્તુ માત્ર બહારના હુમલા કરનારથી અને અંદરના બળવાખોરોથી દેશનુ રક્ષણ કરવાનો તેનો હેતુ હતો. શાહ્રિય બચાવનુ આ કામ પણ ઘણી વખત ખરાબ રીતે કરવામા આવતુ, અને ચોરલૂટારા-સામે ગામડાઓની ચોકીનુ કામ ગામની ગરથા કરતી, કે જેને મહેસૂલમાથી કંઈ બદલો મળતો નહિ. આ પ્રમાણે રાજ્ય ખેડૂતની મહેનતના ફળનો સારો જેવો લાભ મેળવે, તેના બદલામા રૈયતને કંઈ દેખીતો લાભ મળતો નહિ.

બીજુ, રાજ્યવશના પલટા એટલા બધા વારવાર થતા, એક જ

વંશની અંદરઅંદર પણ વારસાના વિગ્રહો અપવાદરૂપે નહિ પણ નિયમ તરીકે એટલા બધા ચાલુ રહેતા, અને પડોશના રાજ્યો ઉપર ચઢાઈઓ કરવી (સંસ્કૃતમાં 'દિગ્વિજય', ફારસીમાં 'મુલ્કગીરી') એ હિંદુ રાજાઓ અને મુસ્લિમ સુલતાનો બન્ને પોતાની એટલી બધી સામાન્ય ફરજ ગણતા કે હિંદમાંના ખેડૂતને મહેસૂલ ભરવાની ઇચ્છા હોય તોપણ કોને ભરવું તેની તેને સમજ પડતી નહોતી. પૈસા બેવાર ભરવા પડે તેવા કારણથી કુદરતી રીતે જ દૂર રહેવાની તેની ઇચ્છા હતી. કંઈ માર પડે તો તે સહી લેવાના જોખમે પણ થોડા મહિના કે વર્ષો સુધી રાહ જોવી અને કયો પક્ષ રાજગાદી ઉપર દૃઢ રીતે સ્થાપિત થાય છે તે જોયા પછી મહેસૂલ ભરવું તે વધારે ડહાપણભરેલું છે એમ ધારવામાં આવતું. પરન્તુ આટલી બધી લાંબી ઢીલ પછી આ પ્રમાણે ચઢેલા મહેસૂલની બાકી કોઈ કાળે ભરી શકાતી નહિ, કારણ કે અનાજના સંઘરાનો ઘણો ભાગ પોતાના ખોરાકમાં વપરાઈ જતો, અને બાકીનો ભાગ દેશની અસ્થિર હાલતને લીધે લૂંટાઈ જતો.

રાજ્યકીય બિનસલામતી અને બળવાના ઘણા સૈકાઓ પસાર થવાને લીધે વીસમી સદીના હિંદના ખેડૂતના મનમાં પણ એવી ઊંડી અને કાલ્પનિક માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યું છે કે વારસા માટેના વિગ્રહો તદ્દન કુદરતી છે અને જ્યારે જ્યારે રાજ્ય યુદ્ધમાં કોઈપણ સ્થળે સંડોવાયુ હોય, ત્યારે ડાહ્યા ખેડૂતે મહેસૂલ ભરતાં પહેલાં બેવાર વિચાર કરવો જોઈએ.

જર્મની સામેના છેલ્લા મહાવિગ્રહ વખતે ચિત્તેગાંગના ખાસ મહાલોની ઘણી રૈયતે વિઘોટી ભરવાની આનાકાની કરી હતી અને ડેપ્યુટી કલેક્ટરને કહ્યું હતું કે, 'જો કૈસર અહીં આવે તો તે અમારી પાસે ફરીને વિઘોટી નહિ માગે? સાહેબ, અમને બેવડી વિઘોટીથી બચાવો.'

સાતમા એડવર્ડ રાજાના મરણ વખતે હું ઉત્તર બંગાળાના એક ગામડામાં હતો. તેમના વારસદાર રાજાના ગાદીએ બેઠાના સમાચાર

સાંભળીને સ્થાનિક રૈયતે મને પહેલો જ પ્રશ્ન એ પૂછ્યો હતો કે, 'શું તેમના પિત્રાઇઓ તેમના રાજ્યાધિકાર વિષે તકરાર ઉઠાવતા નથી?' આપણા શાસ્ત્રોના લોકોમાં અંધેર અને જુલમના જે યુગો ગયા તેને લીધે આવી પરંપરાગત માન્યતા ઘર ઘાલીને બેસે તે આપણે કલ્પી શકીએ છીએ

:૨:

ખેડૂતની પાસે હંમેશાં મહેસૂલ બાકી રહેતી

આથી મહેસૂલની વસૂલાત રૈયત અને સરકાર વચ્ચે હંમેશાં ચાલતા ઝગડાનું પરિણામ હતું અને બાકી ભાગ્યે જ પૂરેપૂરી વસૂલ થતી અને આ વિષચક્રનું ત્યાર પછીનું બીજું પરિણામ એ આવતું કે સરકારી વસૂલાતદારો હંમેશ રહેનારી બાકીને નામે ખેડૂતોનો માંડમાંડ નિર્વાહ થાય એટલું રાખીને બાકીનું બધું તેની પાસેથી ખેંચી લેતા. તેથી હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં રૈયતની સ્થિતિ, પંદરમા લુઈના રાજ્યના ફ્રેંચ ખેડૂતો અન્યાયી વેરો ભરવામાં છટકબારી ખોળતા અને આયર્લેંડના ખેડૂતો હંમેશા તેમના જમીનદારોના દેવાદાર રહેતા હતા, તેમના જેવી હતી.

પરન્તુ આટલો તફાવત હતો કે બ્રિટિશ સમય પહેલાના કાળમાં વિઘોટી ન ભરાય તો તેમની જમીન પડાવી લેવામાં આવતી નહિ અને ખેડૂતો ભૂખે મરતા નહિ. (સિવાય કે દુકાળના વખતમાં, જ્યારે વધારે ફળદ્રુપ પ્રદેશોની સાથે વહેવારના સાધનો હતા નહિ) પ્રાચીન યુગમાં અને મધ્ય યુગમાં ખેડૂત પાસે જમીનનો કબજો કાયમ રાખવામાં આવતો અને નિર્વાહપૂરતી ખોરાકી તેમના ઘરમાં સિલકમાં રહેતી. (આખો પાક નિષ્ફળ જાય તો જુદી વાત) મહેસૂલ ભરવાની ભાગબટાઈની જૂની પદ્ધતિથી તેને લાભ હતો, શાથી જે વર્ષના ખરેખરા પાકના આધારે રાજભાગ આપવાનો હતો, જ્યારે અત્યારની રોકડ ભરવાની

પદ્ધતિ (કે જેમાં જુદાજુદા વર્ષના ઉત્પન્નની સાથે વિઘોટીના દરને કંઈ સબંધ નથી) તે વખતે પ્રચલિત નહોતી. તે સમયમાં સતત વિગ્રહ અને અંધાધૂંધીને લીધે જમીનદારને શસ્ત્રસજ્જ સૈનિક મેળવવાની ગરજ રહેતી, તેથી ખેડૂત ઉપર મમતા રાખવામાં આવતી અને તેને કીમતી ગણવામાં આવતા. ખેડૂતો મેળવવા માટેની જમીનદારો વચ્ચેની ચડસાચડસી નિયમિત રીતે ચાલુ રહેતી. વધારે ગરીબ ખેડૂતો આગલા માલિકની બાકી માંડી વાળવાની આશાએ અને નવા માલિકના તળે આબાદ થવાની ઉમેદથી માલિકનો બદલો કરતા હતા. માત્ર ચાળીસ પચાસ વર્ષ ઉપર ઉત્તર બંગાળાના ખેડૂતો આ પ્રમાણે વારવાર માલિકીપલટો કરતા તેના ઘણા દાખલા જોવામાં આવતા.

: ૩ :

રાજ્યસત્તાધીશે મના કરેલા ગેરકાયદાના વેરા

મહેસૂલ ભરવી મુલતવી રાખવી અથવા તો સમૂળગી ન ભરવી એ બાબત સબંધી રૈયતનું વલણ અને દર ત્રીજે કે પાંચમે વર્ષે તે માંડી વાળવાની સરકારની નિષ્ફળતા તે મુઘલાઈ ગેરસૂબોખાનાના દરદના મૂળ હતા. મહેસૂલી ખાતાના નાના અધિકારીઓના અને કેટલાક બાદશાહોના પણ લોભને લીધે એ આપદામાં વધારો થતો હતો. જ્યારે હું આબ્વાબ અથવા તો અધિકાર વિરુદ્ધના ઉઘરાણાની યાદીની ચર્ચા કરીશ, ત્યારે તમે જોઈ શકશો કે લોકોની પાસેથી જન્મથી તે મરતા સુધી અને મરણ પછી પણ પૈસા કઢાવવાને મનુષ્યની અજાયબ શોધક બુદ્ધિએ કેવી જાતના ઇલાજો ખોળી કાઢ્યા હતા. આ બધા આબ્વાબ્ ખેડૂતો સીધા ભરતા નહિ, તેમાંના કેટલાક નાના વેપારીઓ અને મોટા ગામના લોકોને પણ લાગુ પડતા હતા. પણ આપણા લોકોનો બહુ મોટો ભાગ ખેડૂતોનો બનેલો હોવાથી અને

વેપારની ઘણી વસ્તુઓ જમીનમાંથી પેદા થતી હોવાથી, આબ્વાબનો ઘણોખરો બોજો ખેડૂતો ઉપર જ હતો.

આબ્વાબના સંબંધમાં એટલું ઉમેરવાનું ન્યાયપુરઃસર છે કે મોગલ બાદશાહ અને વસૂલાતદારો વચ્ચે એ સંબંધમાં હમેશાં રાજ્યનીતિ માટે સ્પષ્ટ તકરાર ચાલુ રહેતી. આ બાદશાહો હમેશાં એવા હુકમો કાઢતા કે મહેસૂલની વસૂલાતની બાબતમાં ખેડૂતોના પ્રત્યે નરમાશ અને રહેમદિલી બતાવવી, બધા આબ્વાબ રદ કરવા અને બધા સ્થાનિક કરો દૂર કરવા, અને મહેસૂલી અમલદારો માત્ર જિવાઈ પુરતુ રાખીને બધુ ચૂસી લે એવા હતા. એક બાદશાહ અબીગ્ના પૂર્વક એવો ઢંઢેરો બહાર પાડે છે કે બધા આબ્વાબો રદ કરવામાં આવે છે અને બધા અમલદારોએ—અત્યારના અને ભવિષ્યના—આ સૂચનાઓનો અમલ કરવો પણ એના એ આબ્વાબો ફરીને પાછા ચાલુ થાય છે અને તે બાદશાહના વારસદારને ફરી પાછા રદ કરવા ફરમાન કાઢવું પડે છે, પરન્તુ તેનું પરિણામ પણ બરાબર પહેલાના જેવું જ આવે છે.

રૈયત પાસેથી કોઈ પણ જાતનું ઉઘરાણું ન લેવું એ સંબંધી મુગલ રાજ્યના સર્વસત્તાધીશની રાજ્યનીતિ તત્કાલીન ઇતિહાસો અને કાગળપત્રો ઉપરથી જણાઈ આવે છે અને તે ખરેખરી બાબત હતી અને માત્ર ભલી ઇચ્છા નહોતી તે સાબિત કરી શકાય એમ છે. શાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્યોમાં એવા ઘણા દાખલા નોંધાયા છે કે જેમાં પ્રજાની ફરિયાદો બાદશાહના કાન સુધી પહોંચતા ઘણા ક્રૂર અને કડક મહેસૂલી વસૂલાતદારોને અને પ્રાંતના સૂબેદારોને બરતરફ કરવામાં આવ્યા હતા. ઇંડિયા ઑફિસની નં. ૩૭૦ની ફારસી હાથપ્રતના ૬૮મા પાને એક વિશિષ્ટ પ્રકારની હકીકત લખેલી છે તે ઉપરથી ખેડૂતવર્ગને ન્યાય આપવાની અને તેમના પ્રત્યેની ઉગ્રતા બતાવવાની શાહજહાનની ઉદારતાનો સ્પષ્ટ દાખલો મળે છે અને તે હું અહીં વર્ણવી બતાવીશ.

હતો બાદશાહ, મુખ્ય દીવાન અને સૂબેદાર પણ ખેડૂતો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં ન્યાયી અને દયાળુ હશે, પરન્તુ નાનો અમલદાર કે મહેસૂલી મદદનીશ સ્થળ ઉપરનો માણસ હતો અને ખેડૂતો સાથે સીધા સંબંધમાં તે જ આવતો, અને તેથી દૂર બેઠેલા બાદશાહ કે દીવાનની ભલી મુરાદો અને દયાળુ હુકમો કરતાં એ માણસની સખ્તાઈ અને લોભની જ ખેડૂતો ઉપર અસરકારક છાપ પડતી. આ હકીકત સત્તરમી સદીમાં સારી રીતે જાણીતી હતી.

મહાન અને ભલો દીવાન-ઇ-આલા સાદુલ્લાખાન કહેતો કે જે દીવાન ખેડૂતોને ન્યાય ન આપે તે ખડિયો કલમ સામે રાખીને બેઠેલા રાક્ષસ જેવો છે આ સુભાષિતની યથાર્થતા એટલા ઉપરથી જણાશે કે ફારસીનો 'અ' અક્ષર હિંદી 'બરૂની કલમ જેવો છે અને 'ન' અક્ષર દેશી ખડિયાના આકારનો છે. 'દીવ' શબ્દનો અર્થ રાક્ષસ થાય છે અને તેથી દીવાન શબ્દનું પૃથક્કરણ 'દીવ' અને 'આન' એટલે કલમ ખડિયો થઈ શકે

ખરી રીતે સ્થાનિક અમલદારો અને મહેસૂલી મદદનીશોની બૂરાઈ તખ્ત-ઇ-તાઉસ (મયૂરાસન)ના માલિકને પણ ભારે પડી અને દીલ્હીને શાહજહાનના મરણ પછી તરત જ પચાસ પ્રકારના જુલમો ચાલુ થઈ ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ.

: ૪ :

નાના મહેસૂલી અમલદારો ક્રૂર અને ચૂસણિયા હતા

મુઘલાઈ હિંદના નાના અમલદારો સુધરી ન શકે તેટલા બગડેલા હતા, જ્યારે મોટામાં મોટા અમલદારો એકંદર રીતે ન્યાયી અને નીતિકુશળ હતા, સિવાય કે કોઈ કોઈ દીવાન કાગળ ઉપર મહેસૂલનો આકડો વધારી મૂકતો અને સૌથી મોટામાં મોટો આકડો ભરનારને મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ હરાજીથી આપતો અને તેનું પરિણામ પાયમાલીમાં આવતું આના દાખલા ઓરીસાનો સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ પૂરો પડે છે

ઈ.સ. ૧૬૬૨મા ઓરીસાના સૂબેદારે લખ્યુ હતુ કે, 'મહેસૂલની અન્યાયી અને ક્રૂરતાભરેલી આકારણીને લીધે અને નવા દીવાન મહમ્મદ હાશિમની વીગતો માટેની બેદરકારીને લીધે ખાલસા જમીનના મહાલો ઉજ્જડ થઈ ગયા છે અને તેમા અંધેર ચાલ્યુ છે આ દીવાન આ રીતે કામકાજ કરે છે—જ્યારે ફોરીની જગ્યા કોઈ ઉમેદવાર સ્વીકારે છે, ત્યારે, પરગણાનુ ખરેખરુ ઉત્પન્ન કેટલુ છે તે જાણ્યા પહેલા દીવાન તેને તે પરગણાની આકારણીનો કાગળ પકડાવી દે છે અને ત્યા મોકલી દે છે થોડા વખત પછી એ જગ્યા માટે બીજો માણસ ખોળવામા આવે છે અને હાશિમખાન આ માણસ પાસેથી પૈસા લઇને તેની નિમણૂક કરે છે અને પહેલા માણસ કરતા પણ મોટો આકડો ભરવાનુ તેની પાસેથી વચન લે છે. થોડા વખત પછી જો કોઈ માણસ એના કરતાં પણ મોટો આકડો ભરવાનુ કબૂલ કરે તો તેને પરગણાના વસૂલદાર તરીકે મોકલવામા આવે છે' . . . આ પ્રમાણે ખાને કોઈ જગ્યાએ બમણી અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણગણી મહેસૂલ વધારી દીધી છે અને ખેડૂતો આપવાને લાચાર બનતા નાસી ગયા છે અને ગામડા બધા વેરાન બની ગયા છે'

આ માણસને થોડા વખત પછી બરતરફ કરવામા આવ્યો

વાત એમ છે કે એક દિવસ મહેસૂલી પત્રકો તપાસતા શાહજહાનને એવું માલૂમ પડ્યુ કે અમુક ગામની ચાલુ વર્ષની ઊપજમા પાછલા વર્ષ કરતાં થોડાક હજાર (દામ)નો વધારો આવ્યો છે. તેણે એકદમ મુખ્ય દીવાન સાદુલ્લાખાનને એ તફાવતનો ખુલાસો કરવાને હજૂરમા બોલાવવાનો હુકમ કર્યો સાદુલ્લાખાન તે વખતે મહેસૂલી કાગળોનુ દફતર છોડીને બેઠો હતો અને પોતાના ખાતાના કામકાજ ઉપર રાત અને દિવસ સતત ધ્યાન આપવાને લીધે તેની આંખો ઘેરાતી હતી. રાજદૂતો તેને એની એ સ્થિતિમા બાદશાહની રૂબરૂમા લઈ ગયા. આકારણીમાં થયેલા વધારાની બાબતમાં બાદશાહે તેનો ખુલાસો પૂછ્યો. સ્થાનિક તપાસમા એવું માલૂમ પડ્યું કે નદી સહેજ પાછી હઠી હતી અને તેથી ગામડાના ક્ષેત્રફળમાં અને સરકારી ઊપજમાં વધારો થયો હતો. જ્યારે બાદશાહે પૂછ્યું કે એ જમીન ખાલસા છે કે નકરી (અઈમ) છે, ત્યારે વિશેષ તપાસ કરવામાં આવી અને એમ માલૂમ પડ્યું કે તે નકરી જમીનના એક ટુકડાને અડીને હતી. શાહજહાન ગુસ્સામાં બોલી ઊઠ્યો, 'એ જમીન ઉપરનું પાણી અનાથો, વિધવાઓ અને ગરીબોના વિલાપોથી સુકાઈ ગયું છે; તે જમીન તેમને ખુદાઈ બક્ષિસ છે અને તમે તે રાજ્યને હવાલે લેવાની હિંમત કરી છે! જો ખુદાનાં ઇન્સાનોની જિંદગી બચાવવાની ઇચ્છાએ મને રોક્યો ન હોત તો, તે જુલમી ફોજદારને—એ સેતાનના અવતારને —(એ જમીનની મહેસૂલ ઉઘરાવવાને માટે) ગરદન મારવાને મેં હુકમ કર્યો હોત. આવાં અન્યાયી દુષ્ટ કૃત્યોથી બીજાઓ દૂર રહે એવી ચેતવણી માટે એને બરતરફીની સજા હું પૂરતી ગણું છું. હકદાર ખેડૂતોને વધારાની મહેસૂલ પાછી આપવાનો તરત હુકમ લખી મોકલો'

આ ટુચકો અક્ષરશઃ સાચો હોય કે ન હોય, પરન્તુ પોતાની પ્રજા પ્રત્યેની શાહજહાનની રહેમદિલી વિશે વાતાવરણ અને લોકમંતવ્ય કેવું હતું તે આ ઉપરથી જણાય છે.

:૪:

નાના મહેસૂલી અમલદારો ક્રૂર અને ચૂસણિયા હતા

મુગલાઈ હિંદના નાના અમલદારો સુધરી ન શકે તેવા બગડેલા હતા, જ્યારે મોટામા મોટા અમલદારો એકંદર રીતે ન્યાયી અને નીતિકુશળ હતા, સિવાય કે કોઈ કોઈ દીવાન કાગળ ઉપર મહેસૂલનો આકડો વધારી મૂકતો અને સૌથી મોટામા મોટો આકડો ભરનારને મહેસૂલની વસૂલાતનુ કામ હરાજીથી આપતો અને તેનુ પરિણામ પાયમાલીમા આવતુ. આના દાખલા ઓરીસાનો સત્તરમી સદીનો ઇતિહાસ પૂરો પડે છે.

ઈસ. ૧૬૬૭મા ઓરીસાના સૂબેદારે લખ્યુ હતુ કે, 'મહેસૂલની અન્યાયી અને ફુગ્તાભરેલી આકારણીને લીધે અને નવા દીવાન મહમ્મદ હાશિમની વીગતો માગ્ની બેદરકારીને લીધે ખાલસા જમીનના મહાલો ઉજ્જડ થઈ ગયા છે અને તેમા અધેર આવ્યુ છે. આ દીવાન આ રીતે કામકાજ કરે છે—જ્યારે ફોરીની જગ્યા કોઈ ઉમેદવાર સ્વીકારે છે, ત્યારે, પરગણાનુ ખરેખરુ ઉત્પન્ન કેટલુ છે તે જાણ્યા પહેલા દીવાન તેને તે પરગણાની આકારણીનો કાગળ પકડાવી દે છે અને ત્યા મોકલી દે છે થોડા વખત પછી એ જગ્યા માટે બીજો માણસ ખોળવામા આવે છે અને હાશિમખાન આ માણસ પાસેથી પૈસા લઇને તેની નિમણૂક કરે છે અને પહેલા માણસ કરતા પણ મોટો આકડો ભરવાનુ તેની પાસેથી વચન લે છે. થોડા વખત પછી જો કોઈ માણસ એના કરતાં પણ મોટો આકડો ભરવાનુ કબૂલ કરે તો તેને પરગણાના વસૂલદાર તરીકે મોકલવામા આવે છે! . . . આ પ્રમાણે ખાને કોઈ જગ્યાએ બમણી અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણગણી મહેસૂલ વધારી દીધી છે અને ખેડૂતો આપવાને લાચાર બનતા નાસી ગયા છે અને ગામડા બધા વેરાન બની ગયા છે.'

આ માણસને થોડા વખત પછી બરતરફ કરવામા આવ્યો

હતો. બાદશાહ, મુખ્ય દીવાન અને સૂબેદાર પણ ખેડૂતો પ્રત્યેની વર્તણૂકમાં ન્યાયી અને દયાળુ હશે, પરન્તુ નાનો અમલદાર કે મહેસૂલી મદદનીશ સ્થળ ઉપરનો માણસ હતો અને ખેડૂતો સાથે સીધા સંબંધમાં તે જ આવતો, અને તેથી દૂર બેઠેલા બાદશાહ કે દીવાનની ભલી મુરાદો અને દયાળુ હેતુઓ કરતાં એ માણસની સખ્તાઈ અને લોભની જ ખેડૂતો ઉપર અસરકારક છાપ પડતી. આ હકીકત સત્તરમી સદીમાં સારી રીતે જાણીતી હતી.

મહાન અને ભલા દીવાન-ઇ-આલા સાદુલ્લાખાન કહેતો કે જે દીવાન ખેડૂતોને ન્યાય ન આપે તે ખડિયો કલમ સામે રાખીને બેઠેલા રાક્ષસ જેવો છે આ સુભાષિતની યથાર્થતા એટલા ઉપરથી જણાશે કે ફારસીનો 'અ' અક્ષર હિંદી બરૂની કલમ જેવો છે અને 'ન' અક્ષર દેશી ખડિયાના આકારનો છે. 'દીવ' શબ્દનો અર્થ રાક્ષસ થાય છે અને તેથી દીવાન શબ્દનું પૃથક્કરણ 'દીવ' અને 'આન' એટલે કલમ ખડિયો થઈ શકે.

ખરી રીતે સ્થાનિક અમલદારો અને મહેસૂલી મદદનીશોની લુચ્ચાઈ તખ્ત-ઇ-તાઉસ (મયૂરાસન)ના માલિકને પણ ભારે પડી ગઈ હતી અને શાહજહાનના મરણ પછી તરત જ પચાસ પ્રકારના આબ્વાબો ચાલુ થઈ ગયેલા આપણે જોઈએ છીએ.

: ૫ :

મહેસૂલી અમલદારો નજરાણાં કેમ લેતા હતા?

સૂબેદારથી માંડીને બધા અમલદારો જે નજરાણાં અને હકસાઈ ઉઘરાવતા તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેના મધ્ય કાલનાં મોટામાં મોટાં દૂષણો હતાં. મુઘલ સલ્તનતમાં આ દૂષણ ત્રણ કારણોથી વધી ગયું હતું-(૧) બાદશાહ અને શાહજાદાઓને મોટા અમલદારો અને મોટા અમલદારોને નાના અધિકારીઓ નજરાણાં આપતા. (૨) નાના

સિપાહીઓને માત્ર નામનો જ પગાર મળતો અને (૩) લોકોનો સ્વભાવ અને મિલનસાર સ્વભાવ

પ્રાચીન સમયની પ્રથા અને સામાજિક શિષ્ટતાના પ્રચલિત ધોરણોને લીધે, તેમજ પોતાના ઉપરીઓને રાજી રાખી દુનિયાદારીના લાભ ઉઠાવવાના હેતુને લીધે, બાદશાહના જન્મદિને અને દરબારમાં હાજરી આપવાના પ્રસંગે વિરલ અને મૂલ્યવાન ભેટો આપવાનું અમલદારોને અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હતું મુખ્ય દીવાનને પણ એવી ભેટો આપીને રાજી રાખવાનો હતો

આ પ્રમાણે ઉપરથી નીચે સુધી દબાણ હતું, જોકે તે ઇરાદાપૂર્વક હતું નહિ અને તેના પરિણામનો પૂરો ખ્યાલ રાજ્યના માલિકને હતો નહિ અજાણપણે જ બાદશાહ સૂબેદારોને નિચોવતો અને સૂબેદારો જમીનદારોને ચૂસતા. પ્રાંતિક દીવાનને મુખ્ય દીવાનને સંતુષ્ટ કરવાનો હતો અને તેથી તે તાબાના વસૂલાતી અધિકારીઓને નિચોવતો. અને આ હલકી પાયરીના માણસો ખેડૂતોને ચૂસતા

ગેરકાનૂની માટે અને અયોગ્ય લાભ ઉઠાવવાને માટે અપાતી રુશ્વત જે રાજ્યના હિતોને હાનિકારક હતી તે આ નજરાણા કરતા જુદી જ હતી મુઘલ સમયમાં પણ રુશ્વત લેવી તે કામ દુષ્ટ અને નાલેશીભર્યું ગણાતું, જોકે ગુપ્તતાના આવરણ હેઠળ તેનો બહોળો પ્રચાર હતો

સરકાર તરફથી મળતા ઓછા પગારના કારકુનો અને બીજા નાના અમલદારોને તેમના પ્રસંગમાં આવનાર માણસો પાસેથી સરકાર તરફ વળતરો લઈને વધારો કરવો પડતો તેને નજરાણી (હક્ક-ઉલ-તહરીર) કહેવામાં આવતી હાથપોથીમાં હિસાબ તપાસનારને (મુશરીક) આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપેલો છે, 'લોકો રાજીખુશીથી જ નજરાણી આપે તે લેવી, કારણ જે માણસ રૂ ૫૦)ને લાયક હોય તે રૂ ૨૦)ના દરમાયામાં કેવી રીતે પોતાનો ગુજરાન કરી શકે?'

: ૬ :

પરગણાનો ક્રોરી અર્થાત્ વસૂલાત અધિકારી

મહેસૂલ ઉઘરાવનાર ખરો અમલદાર ક્રોરી હતો એ નામ એ ઉપરથી પડેલું કે મૂળમા એક કરોડ દામ (અઢી લાખ રૂપિયા)ની ઊપજની જમીનનો રકબો તેના તાબામાં હતો. આ વ્યવસ્થા અકબરની હતી. (આઈન. ૧,૧૩) પરન્તુ પાછલા વખતમા મહેસૂલની ઊપજ ગમે તેટલી હોય તોપણ એ હોદ્દાનુ નામ વપરાશમા રહ્યું હતું. પાછળથી તેનો અર્થ માત્ર 'લહેણાનો વસૂલાતદાર' અધિકારી થતો હતો, અને ગંજ એટલે બજારના ક્રોરીનો પણ એક વર્ગ હતો.

ક્રોરીએ પોતાના અધિકાર–પ્રદેશના પ્રમાણમાં શેહબંદી ફોજ રાખવાની હતી અને યોગ્ય વખતે બેદરકારી વિના મહેસૂલ ઉઘરાવવાનુ હતું. જે સ્થળો મહેસૂલ આપી ન શકે તેવાં હોય, ત્યા મહેસૂલની માગણી કરવી નહિ, એમ કરતાં રખેને ખેડૂતો નાશી જાય. ધારાધોરણ કરતાં વધારે કંઈ પણ ઉઘરાવે નહિ તેવી તેણે પોતાના તાબાના નોકરોને તાકીદ આપવી, નહિ તો ઉચાપત માટે તપાસણી (વાસિલાત) થવાનો સંભવ છે. તેણે પ્રામાણિક થવું જોઇએ. (હાથપોથી, પૃ. ૬૪)

'આઈન–ઇ–અકબરી' (ભા. ૨, પૃ. ૪૩–૪૭)માં અકબરના સમયના આદર્શ વસૂલાતી અધિકારીની ફરજો અને સદ્‌ગુણો વર્ણવેલા છે; પરન્તુ સત્તરમા સૈકામા તે ક્રોરી કરતાં ઊંચી પાયરીનો અમલદાર હોય એમ જણાય છે.

નવા ક્રોરીની નિમણૂકની સનદ આવી છે: 'અમીને કરેલી આકારણી પ્રમાણે દર મોસમે મહેસૂલ ઉઘરાવવું અને તે ફોતાદારને ભરવું ફોજદાર અને અમીનની સલાહ પ્રમાણે ફોતાદારને પહોંચ આપીને નાણાં શાહી ખજાનામા સંભાળપૂર્વક મૂકવાં. નિયમ પ્રમાણે હિસાબના ઉતારા, આવક ખરચની યાદીઓ અને બીજા કાગળો સરકારી

દફતરખાનામા મોકલવા નહીંળ (?), તહમીનદારી વગેરે આસ્વાસ્ ઉઘરાવવા નહિ, નહિ તો એ પૈસા ગુનેગાર પાસેથી પાછા વસૂલ કરવામા આવશે અને તેને બરતરફ કરવામા આવશે

૭

અમીન અને કાનૂગો

અમીનનો શબ્દાર્થ પંચ અથવા બીજાની થાપણ સભાળનાર (ટ્રસ્ટી) થાય છે આ હોદ્દાની કામગીરી એ હતી કે મહેસૂલ ઉઘરાવનાર રાજ્ય અને તે આપનાર ખેડૂત એ બને વચ્ચે નિષ્પક્ષપાત પંચ તરીકે વર્તવુ

અમલદારોની ફરજો વિશે ની હાથપોથી (૬૧–૬૩) અમીન અને તેના કામકાજ સબધી નીચેની માહિતી આપે છે

'અમીને ધારાધોરણો (ઝાબિતા) સારી રીતે જાણવા જોઈએ એણે પ્રામાણિક તથા કાર્યનિપુણ થવુ જોઈએ, તેમ જ દરેક બાબતના ગુણદોષ સપૂર્ણ રીતે જાણવા જોઈએ તેણે નિયમ પ્રમાણે આકારણી (સુશખા) કરવી અને સરકારી પૈસા ખાવા નહિ

અમીનનુ કામ રાજ્યમા ખેતી કરાવવાનુ છે ખેતીની મોસમ શરૂ થયા પહેલા તેણે કાનૂગો પાસેથી મહેસૂલની આકારણીના અને ગામડાઓના ક્ષેત્રફળના છેલ્લા દશ વર્ષના કાગળો મગાવી લેવા, કોરી, ચૌધરી, કાનૂગો અને જમીનદારોની સાથે ગામડાઓમા ઘોડા ઉપર ફેરણીએ જવુ ગામડાઓની ખેડાતી જમીનના વિસ્તાર અને હળની બરાબર સખ્યાની તપાસ કરવી, અને કાનૂગોના કાગળમા જણાવેલા ક્ષેત્રફળ સાથે ખરેખરા ક્ષેત્રફળનો મુકાબલો કરવો, અને જો બને સરખા ન હોય તો વધારાને માટે–કાનૂગો પાસે ખુલાસો માગવો અને ઘટાડાને માટે મુખીને ઠપકો આપવો, એવુ જણાવીને કે, 'શા માટે કાનૂગોએ ખોટી હકીકત મોકલી અને મુખીએ જૂઠી વાત કરી?'

'ત્યારપછી અત્યારના હળની સખ્યા ગામના ખેડૂતોના પ્રમાણમા પૂરતી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી જો પૂરતી સખ્યા ન હોય તો ગામની ખેડાતી જમીનના પ્રમાણમા બળદો અને બીજ લેવાને માટે તકાવી આપવી અને પછીના વર્ષના પહેલા હપ્તામા વસૂલ કરવાને માટે જામીનખત લખાવી લેવા અને ક્રોરીઓ પાસે મુચરકા લખાવી લેવા'

અમીનની નિમણુકની સનદ આ પ્રમાણે છે· 'તમારુ કામ પ્રામાણિકપણે અને સચ્ચાઈથી કરજો ખેતી કાયમની થાય અને વસ્તીમા વધારો થાય તેવા યત્ન કરવા ફોતાદાર સોપેલી મહેસૂલ-માથી (ખજાનામા ભર્યા વિના) કોઈ રકમ પોતાના કબજે રાખે તો તમને જવાબદાર ગણવામા આવશે પોતે કરેલી આકારણી પ્રમાણે મહેસૂલ વસૂલ કરીને ફોતાદારને સોપવા માટે ક્રોરીને તાકીદ આપવી રૈયત ફોતાદારને જે પૈસા ભરે તેની કામચલાઉ પહોચ (ચીઠા) તમારા સિક્કા સાથે અને ફોતાદારની સહી સાથે આપવી અને પૂરેપૂરુ ભરણુ (બેબાકી) ભરાઈ રહે ત્યારે આ ચીઠા જોઇને હિસાબ ચૂકતે કરવો લાગા અને તહસીલદારી જેવો કોઈ આબવાબ ઉઘરાવવો નહિ, કેમકે બાદશાહે તેની મના કરી છે. ચોધરીઓ અને કાનૂગાઓ પણ આવો કોઈ વેરો ન ઉઘરાવે તે સબધી તેમને ચેતવણી આપવી'

અમીન અને ક્રોરીએ દીવાન કચેરીમા મોકલવાના કાગળોની યાદીઓ પણ એક ફારસી પ્રતમા આપેલી છે

કાનૂગો તેના નામ પ્રમાણે કાયદા અને રીતરિવાજ (કાનૂન)નો ખૂબ વાકેફગાર હતો અને કાર્યપદ્ધતિ, રીતરસમ, અને જમીનના પાછલા ઇતિહાસના ખજાના જેવો હતો. આઈને અકબરીમા તેને 'ખેડૂતોનુ આશ્રયસ્થાન' જણાવેલો છે.

બધી પરિસ્થિતિની નોંધ કરવી, જમીનની કીમત, મુદત, વિસ્તાર અને મોબદલાની નોંધવહી રાખવી, જમીનોની માપણી અને તપાસ વગેરેમાં મદદ કરવી, મહેસૂલ ભરનારાના મરણ અને વારસા વિશે અહેવાલ મોકલવા, અને જરૂર પડે ત્યારે સ્થાનિક રીતરિવાજ અને સરકારી કાનૂનોનો ખુલાસો કરવો—એ હતું. તેમને નક્કી જમીનો તરફથી સાલિયાણું મળતું અને જુદાજુદા ભથ્થા અને હકસાઈઓ મળતી.' (વિલ્સન, પૃ. ૩૬૦)

હાથપોથી નવા કાનૂનગોને આ પ્રમાણે સૂચના આપે છે: 'બાદશાહના કામકાજનો તમામ કાગળિયાં ઉપર આધાર છે. તમારી કચેરીમાં તકસીમ (વિભાગ) અને મુઆઝમ (મુકામવો)ના કાગળો રહે છે. નોંધપત્રોની બે નકલો રાખવી—એક તમારા ઘરમાં અને બીજી તમારી કચેરીમાં (કારકુનના કબજામાં), એટલા માટે કે આમ કે પૂરના સમયે એક નકલ તો બચવા પામે.'

·૮·

આબ્વાબ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા

નિયમસરની જમીનમહેસૂલ અથવા દાણ ઉપરાંતના જુદાજુદા નિમિત્તોથી ઉઘરાવવામાં આવતા આબ્વાબ્ અથવા કાયદા વિરુદ્ધના વેરા સંબંધી હું હવે વિવેચન કરીશ. આ વેરા મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓ વખતોવખત ગેરકાયદે જાહેર કરતા અને પોતાના રાજ્યમાં તેમની મના કરતા, પરન્તુ તે થોડાક ફેરફાર સાથે જલદીથી પાછા ચાલુ થતા. 'મુરત નામાત્યની મહેસૂલના સાધનો' એ નામના પુસ્તકમાં કાચી ભાષાની યાદીઓ ઉપરથી ફીરોઝશાહ તઘલખે (ઈ.સ. ૧૩૭૫) અને અકબરે (ઈ. સ. ૧૫૯૦) રદ કરેલા આપેલા છે. ઔરંગઝેબે ૨૯મી એપ્રિલ ૧૬૭-ના ફરમાનથી મના કરેલા વેરા 'મિરાતે અહમદી'માં આપવામાં આવ્યા છે. પણ આ ત્રણે સાધનો બધી

બાબતમા ગણતા આવતા નથી એ સમયના રદ થયેલા આસુનાઓની ગિરાતમા સખ્યા એસ્તાલીસની છે, જ્યારે એક પુસ્તકમા સુમોતર છે, અને બીજામા અઠ્ઠોતેર છે. બગાળમા આના ઘારાણુ વેરા ઉઘરાવવામા આવતા હતા, પરન્તુ તે માત્ર ગભાનિયા પામશી જ અને બ્રિટિશ કાયદાની અદાલતોએ ઓગણીસમી સદીમા તેમને ઠરાવીને રદ કર્યા હતા આ પ્રમાણે આપણે આપણા ઇતિહાસની કટલીક સદીઓમા થયેલા આસુનાના વિકાસનો સરખામણી કરીને અભ્યાસ કરી શકવાની સ્થિતિમા છીએ

આસુનાસ્ કુદરતી રીતે ૭ મોટા વિભાગમા વહેંચાઈ જાય છ

क સ્થાનિક ઉત્પન્નના વેચાણ ઉપરનું દાણ–હાલના હિંદુસ્તાનમા સુધરાઈઓ જકાત લે છે તે પ્રમાણે, પરન્તુ તે વખતે રાજ્ય લેતુ હતુ

ख સ્થાવર મિલ્કતના વેચાણ ઉપર કર (હાલ પણ સ્ટામ્પ લાગત અને નોંધણી લાગત તરીકે કયા નથી લેવાતો ? —અનુવાદક)

ग અમલદારોના પોતાના લાભ માટે ના લાગા અને રાજ્ય તરફથી ગમે તેવા પ્રસગો ઉપર લેવાતી લાગતો અથવા કમિશનો

घ અમુક પ્રકારના ધધા માટે લેવાની પરવાનગી ની લાગત

ङ ફરજિયાત ફાળા

च હિંદુઓ ઉપરના ખાસ વેરા

ઔરંગઝેબે રદ કરેલા વેરા

छ ઊપજના વેચાણ ઉપરના વેરા

(૧) માછલા

(૨) તેલ કે ઘી

(૩) અફીણ ઉપરની જકાત (રાજ શકારશીન)

(૪) છાણા

(૫) દૂધ અને દહીં

(૬) જંગલના ધાક(?)ના પાંદડાં અને બાવળની છાલ (ગુંદ ?) (ત્રણેમા જુદાજુદા પાઠ છે. 'મિરાત'મા એકલો બાવળ છે)
(૭) શાકપાદડું
(૮) જંગલના ઘાસ, કાંડી અને ઝાંખરા
(૯) બજારના હાટડાનુ જમીનભાડું (ત્રણેમા હાસિલ-ઈ તહ (અથવા બઢા ઈ-બઝારી. બજારી હાટડાનું ભાડું-પડારી હાનલ-ઔરંગઝેબે ઈ સ. ૧૬૫૯મા રદ કર્યું હતુ)
(૧૦) તમાકુનો વેરો (મનુચીએ વર્ણવ્યા પ્રમાણે અમુક મંઝીલોમા ઈ. સ ૧૬૬૬માં રદ થયો હતો)
(૧૧) ગુલાબજળ માટેના ગુલાબો (શકાશીલ પાઠ)
(૧૨) શહેરો અને ગામડામા બનતા માટીનાં વાસણો
ब મિલ્કતના વેચાણ ઉપરની લાગત
(૧૩) જમીનના વેચાણ કે ગીરો ઉપર
(૧૪) ઘરો (હવેલી)ના વેચાણ ઉપર
(૧૫) બાન (લડાઈમાં પકડાયેલા માણસો) ઉપર
क અમલદારોના લાગા અને રાજ્યના હાંસલ
(૧૬) ગદ્દદારી એટલે રસ્તાની ચોકીનો લાગો
(ઔરંગઝેબે ૧૬૫૯મા રદ કર્યો હતો. એ વેરાનો જુલમ અને દુરુપયોગ મારા 'ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ' ભા. ૩, પૃ. ૮૮–૮૯મા વર્ણવેલો છે. માત્ર ખાલસા મુલકોમાં જ આ વેરો રદ થયો, ત્યારે તેની ઊપજ પચીસ લાખ રૂપિયા હતી.)
(૧૭) ભાડાના ગાડા, ઊંટ અને બેપિયાઓ ઉપરનુ હાંસલ
(૧૮) પથ્થરના વજન (બાટ) ઉપરની લાગત ('મિરાત' ઉમેરે છે કે —પથ્થર, લાખંડ વગેરેના વજન છાપની વખતે)
(૧૯) પાઘડીઓ, માથાં અને ઘરોની ગણતરીની લાગત (દસ્તાર-શુમારી, સર-શુમારી, ખાના-શુમારી) આવણે

જાણીએ છીએ કે અકબરના સમયમાં ઘરોની સંપૂર્ણ ગણતરી થતી અને ગામડાંનાં દફતરોમાં તેની નોંધ રહેતી, પણ ફારસી ઇતિહાસોમાં કે યુરોપના મુસાફરોના અહેવાલોમાં વસ્તીની ગણતરી સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ નથી.

(૨૦) પૈસા સંબંધી દાવાઓની રકમનો ચોથો ભાગ રાજ્ય લેતું. (આપણા સમયની કોર્ટ-ફીની માફક) ઔરંગઝેબે આ લાગત, તેમજ દંડ અને પુજાપાઠની લાગત બંધ કર્યાં હતા, જોકે એને જૂના રિવાજ અને મુસ્લિમ ન્યાય પદ્ધતિનો ટેકો હતો.

(૨૧) શાહ દામી (રૂપિયાના તેવીસમા ભાગની લાગત. સ્પષ્ટ નથી)

(૨૨) નકરી જમીનના માલિકો પાસેથી લેવાતી રિવાજ પ્રમાણેની હકમાઈ (મુકરૂરી)

(૨૩) જમીનની જમાબંદી (ચકબંદી) વખતે લેવાતા અનાજનાં ઉઘરાણાં

(૨૪) જમીનની કીમતઆકણી (મુકીમી) વખતે લેવાતી લાગત. ('મિરાત'મા એમ છે કે, "સરકારે મેળવેલા ઘરોના વેચાણની મુકીમી")

(૨૫) ચરિયાણવેરો

(૨૬) છોકરાના જન્મનો વેરો

(૨૭) દારોગા અને કોટવાલીના લાગા ['મિરાત' ઉમેરે છે કે "જોખવાના કાટા (ડાંડી) નવા નાખવાના હોય તે ઉપર"]

(૨૮) બજારની બેઠક, ભાન્ડારી ભેટ, ડોળીઓ, પેટીઓ અને માલની ગૂણોની લાગત (બજારોમાં દેખીતી રીતે જોખિમની મગદૂ માટે ભેગાં કરેલાં.)

(૨૯) ખાસ પ્રસંગો અને ખાસ નામોના પ્રાચીન લાગા— સાલિયાણા (વર્ષમા એકવાર), ફસલાના (મોસમમા એક વખત) માહિયાન (મહિનામાં એક વખત), રોઝાવ

(દિવસમાં એક વખત), ઈદ ઉપર, દશેરા–બરાતી(?) વગેરે

(૩૦) સુકાઈ ગયેલી (અને પગે ચાલીને પાર કરી શકાય તેવી) નદીઓના હોડીઉતારના લાગા

(૩૧) કાગળોની કીમત (સરકારી દફતરમાં અને જેડનોને અપાતી પહોંચોમાં વપરાતા)

(૩૨) ગોળ માટે શેરડીનો રસ ઉકાળવાના દરેક લાખડના તાવડા ઉપર ('મિરાત' ઉમેરે છે કે "પણ ગોળની વસ્તી ઉપર ઠરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે હાસલ લેવાનું છે)

(૩૩) દાણાના વેપારીઓ, વણકરો અને બીજાઓ પાસેથી નવા નિમાયેલા અમલદારો તરફથી લેવાતા નજરાણા (પેશકશ)

(૩૪) સૂબેદારોએ ખાનગી ઘરો, મસીદો કે દુકાનોમાં માલિકોની રજા સિવાય મુકામ રાખવો નહિ

(૩૫) (શાહી) છાવણીના કાગળો લઈ જવાને માટે લેવાતી હકસાઈ (રુકસાન)

(૩૬) કિલ્લાઓના દરવાજે રહેતા રક્ષકોએ ત્યાં થઈને પસાર થનાર લોકો પાસેથી કંઈ લેવું નહિ

(૩૭) મહસુલ–ઇ–સર–ઇ–બગી (? સર–બગ્તીનો અર્થ વેતન પાત્ર ન હોય તેની માફી)

• ઘ ધંધાની પરવાનગીની લાગત

(૩૮) ભાટકીઓ પાસેથી

(૩૯) ધ્યાનીઓ પાસેથી

(૪૦) અને (૪૧) નવા આવીને વસેલા સુતરાઉ કાપડના દરજીઓ અને શેરડી પીલનારા પાસેથી

(૪૨) છાપરાં ચણનારા અને ચોકિયાતો (પાસબાન) પાસેથી

(૪૩) સિક્કા બનાવતી વખતે સુતરાઉ કપડાં છાપનારા છીપાઓ પાસેથી

(૪૪) બારદારી ઊગી પામેથી મુખીની લાગત (મુનાદ્દમી)
(૪૫) ઈંગી પકવનારા પાસેથી
(૪૬) લગ્નના વરઘોડામાં હાથના ચાળા કરનારા ભવૈયા લોકો પાસેથી (ઔરંગઝેબના એક કાગળમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે તેણે પોતાના રાજ્યકાળના અંતમાં આવા મુનાફિનો કાશ્મીરમાં બંધ કરાવ્યા હતા)
(૪૭) બંદૂકો ઉપરનો કર (? અથવા તે બનાવનારાઓ ઉપરનો ? માત્ર D પ્રતમાં તેનો ઉલ્લેખ છે)
(૪૮) શિહાબુદ્દીન તાલીશે (૧૬૬૬) ફરિયાદ કરી હતી કે "મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાન અને તેના બંદરોનો કબજો મેળવ્યો, ત્યારથી દરેક વેપારી પાસેથી હાંસલ લેવાનો નિયમ અને રિવાજ હતો—ગુલાબ વેચનારથી માંડીને માટી વેચનાર સુધી, ઝીણું કાપડ વણનારથી માંડીને ખાદી વણનાર સુધી"

ક્ર ફરજિયાત ફાળા અને નજરાણા

(૪૯) ઈદના તહેવાર વેળા લેવી અને ફરજિયાત રોશની કરાવવી
(૫૦) શુબ-ઈ-બરાત, (પેગમ્બરનો જન્મદિવસ—અનુ૦), દિવાળી અને શવ્વાલ મહિનાના પહેલા દસ દિવસ રાત્રે ફરજિયાત રોશની કરવી.
(૫૧) વેઠ-બિગાર (મૂળ બેટ-બેગાર)
(૫૨) મેવા મગાવવાનો હુકમ (બાદશાહના ભોજન માટે પ્રાંતોમાંથી મફત મગાવવાનો) [આ Z અને D પ્રતનો પાઠ છે 'મિરાત' લખે છે કે "મગાવેલા મેવાને થતી નુકસાનીના (બદલામાં)" અને થોડી લીટીઓ પછી ઉમેરે છે કે "(બાદશાહને મોકલવાના) મેવાની ટોપલીઓ ગામડાની નજીકના રસ્તાના વહેવારને લીધે બગડે છે અને તેનો દુરુપયોગ થાય છે અને તેથી સરકારી માલ

લઈ જનારા વટેમાર્ગુઓને કનડે છે." આપણે જાણીએ છીએ કે અમ્દાવાદ, માળવા અને ખાનદેશમાંથી કેરીઓ, જોધપુર અને ફરાગાથી દાડમો અને ગુજરાતમાંથી તરબૂચ અને બીજી ઘણી જાતના મેવા બાદશાહને નિયમિત રીતે મોકલવામાં આવતા હતા

ઘ હિંદુઓ ઉપરના કર

(૫૩) ગંગા અને બીજી પવિત્ર નદીઓમાં નહાવાનો લાગો

(૫૪) ગંગામાં નાખવાના અસ્થિઓ લઈ જવા માટેનો લાગો.

ઔરંગઝેબે રદ કરેલા બીજા ઘણા લાગા ગેરકાયદાના વેરા સંબંધી નથી, પરન્તુ કુરાન વિરુદ્ધના રિવાજો સંબંધી છે અને કરવેરા સાથે સબંધ નથી અને તેથી અહીં તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી

ઉપર આપેલી ઘણી બાબતો બહુ અચકાતા અચકાતા આપી છે, કારણ કે ફારસી લખાણોના પાઠ અસ્પષ્ટ અને ભ્રષ્ટ છે, તેથી કલકત્તા હાઇકોર્ટે રદ કરેલા વેરાની યાદી હું અહીં આપું છુ તેમનાં નામ ઉપરથી જ તેમનું સ્વરૂપ સમજાશે —

(૧) ઝબીત બત્તા અથવા રિવાજવેરો (૨) મેહમાની (અતિથિકર) અને નજરાણા (૩) બારદાન, બત્તા અને કોટવાલી તમાકુ (૪) ચદા અથવા ફાળો, (૫) કાઝીની લાગત (૬) નજ્રાઈ એટલે પાડોશીનું મરણ થાય કે તે નાસી જાય તો તેને લીધે સરકારને ખોટ આવે તે પૂરી કરવાને હયાત ખેડૂતો ઉપરનો લાગો (૭) તૈયાર થયેલા ગોળ ઉપર દર મણે અમુક શેર ગોળ લેવાનો લાગો (૮) જમીનદારીમાં જોતેદારના (ખાતેદાર?) જોટ (?) ઉપર ઢોર ચગવવાનો લાગો (૯) રસુમન એટલે પરચૂરણ બાબતો (૧૦) નજ્રી એટલે નદેહારનો લાગો (૧૧) પટવારીની હકમાઈ (૧૨) પટવારીની રોજી અને મીંઢા (૧૩) પાસબાની એટલે ચોકિયાતવેરો (૧૪) ભેટ અને બેગાર, વગેરે.

પ્રકરણ ૬

મુઘલ સત્તા: તેની સિદ્ધિ અને નિષ્

:૧:

મુઘલ રાજ્યતંત્રની રાજકીય અસર

મુઘલ સત્તાએ હિંદને આપેલો વારસો કયો? જે જ્યારે ઘણાખરા ભાગનું વિસર્જન હતું, ત્યારે તેણે, સમુદ્રગુપ્તના કરતાં પણ આપણા દેશનો વધારે રોક્યો હતો. આ હિંદુ સામ્રાજ્યો એકદમ થતા પ્રાંતોનાં ટીપાં બનેલાથી બંધાયેલા વિભાગો હતા પ્રાન્તોમાં રાજકીય ઐક્ય કે સહિષ્ણુતાની સમજ કદી નહોતી. દરેક પ્રાંત પોતાનો જુદો રાજ્યવહીવટ પ્રાચીન પરિચિત રાજ્યપદ્ધતિ (જો કે સમાન સત્તા નહિ) ચાલુ રાખતો અને પોતાની સ્વાધીન નથી દીસતું. અકબરના રાજ્યાભિષેકથી મહમદશા મુઘલ સત્તાનાં બસો વર્ષો (૧૫૫૬–૧૭૪૮) દક્ષિણના પણ ઘણા ભાગને કબજામાં આવ્યાની સાથે સંત, નાસ્તિકવાદના અને હિંદુ ધર્મગ્રંથો અને લોકો સિવાય ભારતના વર્ગોને સર્વસામાન્ય આપ

દિલ્હીઓથી રાજ્ય ચલાવવામાં આવતું હતું જ્યાં સરકારી લખાણોમાં, ફરમાનોમાં, સનદોમાં, જાગીરોના ઇનામી લેખોમાં, પરવાનાઓમાં, ખરીતાઓમાં અને પાવતીઓમાં માત્ર એકની એક ફારસી ભાષાનો ઉપયોગ થતો હતો. માત્ર ટંકશાળોના ગામના નામના ફેરફારવાળા, પરન્તુ એકસરખી જાતના, સરખી શુદ્ધિવાળા અને સરખા નામવાળા નાણાંના સિક્કાઓ સાથેનું અર્થતંત્ર આખી સલ્તનતમાં એક જ ધોરણ ઉપર ચાલતું હતું. અમલદારો અને સૈનિકોને એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં વારંવાર બદલવામાં આવતા હતા. આ પ્રમાણે એક પ્રાંતના રહીશને બીજા પ્રાંતમાં ઘર જેવું ગોઠી જતું; વેપારીઓ અને મુસાફરો એક શહેરથી બીજે શહેર, એક પ્રાંતથી બીજે પ્રાંત સરળતાથી ફરતા અને આ વિશાળ દેશની શાહી એકતા બધા અનુભવતા. તેમ છતાં આ રાજ્યકીય એકતામાંથી રાષ્ટ્રિયતા જન્મી શકી નહિ, કારણ કે લોકોને ઐહિક સ્વતંત્રતા હતી નહિ, પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં હિસ્સો હતો નહિ. તેઓ નાગરિકો હતા નહિ, પરન્તુ માત્ર એક સામ્રાજ્યની સગાન ફરજોનો બોજો ઉઠાવતા પ્રજાજન હતા.

:૨:

મુસ્લિમોની હિંદને બીજી ભેટ તે ઐતિહાસિક સાહિત્ય છે. હિંદુઓમાં કાલક્રમગણનાની બુદ્ધિનો અપૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. એનું કારણ કદાચ એમ હશે કે એમની નજર અમરતા ઉપર ચોંટી રહેતી અને આ મિથ્યા જગત અને માયાના આવરણ પ્રત્યે તેમનો તિરસ્કાર રહેતો. મુસ્લિમ સમય પહેલાના કાળમાં હિંદુઓએ સાચો ઇતિહાસગ્રંથ રચ્યો નથી અને સંસ્કૃતમાં માત્ર ચાર જ રાજકીય જીવનચરિત્રો મચવાઈ રહ્યાં છે. અને એ ચારેમાં હકીકતો તો અલંકારો, શૈલીનાં વમળો અને આડીઅવળી ઉક્તિઓના ઢગલામાં દટાયેલી છે. એકેમાં તારીખો તો છે જ નહિ જ્યારે હિંદુઓ ફારસી શીખ્યા અને ફારસી નમૂના પ્રમાણે એ ભાષામાં પોતાના સમયના ઇતિહાસો અથવા

અને તેના પૂર્વગામી પઠાણ સમયમાં પણ ફરી પાછો ચાલુ થયો હતો. અફઘાન સરહદના ઘાટો મારફતે બુખારા અને સમરકંદ, બલ્ખ અને ખુરાસન, ખ્વારિઝ્મ અને ઇરાન એમાંથી હિંદુસ્તાનમાં જનસંખ્યા અને વેપારનો પ્રવાહ શાન્ત રીતે વહ્યા કર્યો હતો, કારણ કે મુઘલ સામ્રાજ્યના અંત સુધી અફઘાનિસ્તાન દિલ્હીના સુલ્તાનના તાબામાં હતું. બોલનઘાટમાં થઇને દક્ષિણ અફઘાનિસ્તાનના કંદહાર અને ત્યાંથી ઇરાન જતા રસ્તે જહાંગીરના રાજ્યમાં સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં દર વર્ષે માલથી ભરેલાં ચૌદ હજાર ઊંટ પસાર થતા હતાં. આપણા પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરો—ઠઠ્ઠા, ભરૂચ, સુરત, ચૌલ, રાજપૂર, ગોવા (પોર્ટુગીઝોએ જીત્યા પહેલા) અને કારવાર—અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કી, મિસર, બારબરી, હબસિસ્તાન અને જંગબાર એ દેશોમાંથી હિંદુસ્તાનમાં દરિયામાર્ગે આવવાના દરવાજા હતા. પૂર્વ કિનારાનું બંદર મછલીપટ્ટણ જે ઇ.સ. ૧૬૮૭ સુધી ગોળકાંડાના સુલ્તાનોને અને ત્યાર પછી મુઘલોને તાબે હતુ, ત્યાંથી સિંહલદ્વીપ, સુમાત્રા, જાવા, સિયામ અને ચીન સુધી વહાણો જતાં હતાં. આરબો એમના પિત્રાઈ યાહૂદીઓની

નોંધવહીઓ લખતા થયા, ત્યારે પણ તેમના ગ્રંથોમા તારીખોનો તો અભાવ જ રહ્યો હતો

તેથી ઊલટુ, યાહૂદીઓ, ફિનિશિયનો અને સેમેટિક પ્રજાઓની માફક આરબોની બુદ્ધિ સુષ્ક્ષ્મ, વ્યવસ્થિત અને વ્યવહારુ છે તેમની બધી નોંધોમા કાલાનુક્રમનુ ચોકકુ હોય છે અને એમના કાગળોમા હમેશા તારીખો અને મહિના લખેલા હોય છે મુસલમાનોના ઐતિહાસિક સાહિત્યમા ગમે તે ખામીઓ હશે, પરન્તુ તેઓ તારીખોની સમૃદ્ધિ તેમા ભરવાને ચૂકતા નથી આ પ્રમાણે આપણા ઐતિહાસિક અભ્યાસનો પાયો દૃઢ બને છે એક જ સનનો ઉપયોગ—પેગંબરની હિજરતથી શરૂ થતો અને ચાંદ્ર વર્ષમાન પ્રમાણે ગણાતો—મુસલમાનોને ઘણો ફાયદાકારક થયો હતો, કારણ કે તેનાથી મુસ્લિમ અમલ નીચેની આખી દુનિયા તારીખોના સરખા ધોરણની અસર નીચે આવી હતી—હિંદુ ઉત્કીર્ણ લેખો અને પુસ્તકોમા મહિનાઓ અને વર્ષની લબાઈમા અને જુદાજુદા પ્રકારના સવતોના સૂચનાકોમા તેની સરખામણી દેખીતી તરી આવે છે એક જ દાખલો જોઈએ-હિંદુઓનું ચાન્દ્રસૌર વર્ષ કે જેમા મહિનાના સુદિ અને વદિ એવા બે પક્ષ હોય છે તે તેમના આરભ અને અધિક માસના સબંધમા ઉત્તર હિંદમા અને દક્ષિણ હિંદમા સરખુ નહોતુ આથી સત્તરમી સદીના જૂના મરાઠી બખરોની આવી તારીખોને મળતી ખ્રિસ્તી તારીખો ચોકસાઈથી કાઢવી તે કામ લગભગ અશક્ય જેવું છે. મુસ્લિમ તારીખો એકસરખી અને સારી રીતે જાણીતી પદ્ધતિને અનુસરે છે.

: ૩ :

બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક

ત્રીજું, બૌદ્ધધર્મની પડતી પછી હિંદ અને તેની બહારના એશિયાના દેશો વચ્ચેનો સપર્ક જે તૂટી ગયો હતો તે મુઘલ સલ્તનતમા

અને તેના પૂર્વગામી પણ પાળુ મમયમા પણ કરી પાછો ચાલુ થયો હતો અફઘાન અન્હદના ઘાટો માગને ખુખાગ અને મમરકન્દ, બલ્ખ અને ખુગમન, ખ્વારિઝ્મ અને ઇરાન એમાથી હિંદુસ્તાનમા જનમમ્પ્યા અને વેપાગનો પ્રવાહ શાન્ત ગીતે વહ્યા કર્યો હતો, કારણ કે મુઘલ સામ્રાજ્યના અત સુધી અફઘાનિસ્તાન દિલ્હીના સુલ્તાનના તાબામા હતુ ભોનન ઘાટમા થઈને દક્ષિણ અફઘાનિસ્તાનના કદહાર અને ત્યાથી ઇરાન જતા રસ્તે જહાગીરના રાજ્યમા સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમા દર વર્ષે માનથી ભરેના ચૌદ હજાર ઊંટ પસાર થતા હતા આપણા પશ્ચિમ કિનારાના બદરો—ઠ્ઠા, ભરૂચ, સુરત, ચૌલ, રાજપૂર, ગોવા (પોર્ટુગીઝોએ જીત્યા પહેલા) અને કારવાર—અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કી, મિસર, બાર્બરી, હબસિસ્તાન અને ઝગગાર એ દેશોમાથી હિંદુસ્તાનમા દરિયામાર્ગે આવવાના દરવાજા હતા પૂર્વ કિનારાનુ બદર મછલીપટ્ટણ જે ઈસ ૧૬૮૭ સુધી ગોવળકોડાના સુલ્તાનોને અને ત્યાર પછી મુઘલોને તાબે હતુ, ત્યાથી સિંહલદ્વીપ, સુમાત્રા, જાવા, સિયામ અને ચીન સુધી વહાણો જતા હતા/આરબો એમના પિત્રાઈ યાહૂદીઓની માફક જન્મસિદ્ધ વેપારીઓ છે અને તેમને દરિયો ખેડવાનું ગમતુ હાવે છે (Periplus of the Erythrean Sea નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે) ઈસ્વી સનના પહેલા સૈકામા હિંદના પશ્ચિમ કિનારાનો વેપાર તેમના એકહથ્થુ કાબૂમા હતો અને હવે પશ્ચિમ એશિયા, મધ્ય એશિયા અને મલાયા ના કેટલાક ભાગમા તેમનો ધર્મ અને પવિત્ર ભાષા ફેલાવો પામ્યાથી એશિયા અને આફ્રિકાના દરિયાઈ વેપારમા તેમને મોટામા મોટી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી

જે મુસલમાનોએ શરૂ કર્યુ તે અગ્રેજોએ પૂર કર્યુ આજે હિંદના એકમાર્ગીપણાનો ભગ થયો છે અને તે અત્યારે બહારની સમસ્ત દુનિયા ના આર્થિક, સાસ્કારિક અને રાજકીય પ્રવાહોમા પૂરજોમથી તણાયે જાય છે

:૪:

ઇસ્લામને લીધે હિંદમાં થયેલા ધાર્મિક ફેરફારો

ચોથું, હંટર અને બીજા કેટલાક યુરોપિયન લેખકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મધ્ય યુગના હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ અથવા બ્રાહ્મણો અને વર્ણવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ ઇસ્લામની અસરને આભારી હતાં. પણ આપણે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હિંદુઓના બધા ઉચ્ચ તત્ત્વચિંતકો, બધા ધર્મસુધારકો અને અનન્ય ભક્તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી એકેશ્વરવાદના સિદ્ધાન્તની ઘોષણા કરતા આવ્યા છે અને લોકઆરાધનાના અસંખ્ય દેવોમાં એક સર્વાતીત પુરુષોત્તમને પ્રતિપાદન કરતા આવ્યા છે. તેથી ઇસ્લામે હિંદુઓને એકેશ્વરવાદ શીખવ્યો એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક સત્ય નથી. ખરેખર તો એવું બન્યું હતું કે મધ્યહિંદની હિંદુઓની આ પૃથક્તાદર્શક પ્રવૃત્તિઓને તેમનાં નજીકના પડોશી મુસલમાનોની હાજરીને લીધે ઘણો વેગ મળ્યો હતો.

ઇસ્લામ અને હિંદુધર્મને એકરસ કરવાને અને તેમની વિધિઓ, ક્રિયાઓ અને બીજાં બહારનાં ધાર્મિક ચિહ્નો ઉપર ભાર મૂક્યા સિવાય બંને ધર્મોના ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યો માટે સમાન મેળાપની ભૂમિકા ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને ઘણા પંથો ઊભા થયા હતા. કબીર અને દાદુ, નાનક અને ચૈતન્યનો આ ઉદ્દેશ હતો. તેમણે હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંથી તેમના અનુયાયીઓ મેળવ્યા હતા અને બ્રાહ્મણ અને મુલ્લા બંનેની જુનવટનો ત્યાગ કર્યો હતો.

વળી, હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાંથી વિશેષ સુશિક્ષિત અને ધર્મનિષ્ઠ જેઓ હતા તેમને માટે સમાન ભૂમિકા સૂફી પ્રવૃત્તિએ તૈયાર કરી હતી. મધ્યહિંદના ઉપર જણાવેલા લોકપ્રિય પંથોની માફક સૂફીવાદ અશિક્ષિત જનોમાં કદી ફેલાયો નહોતો. તે તત્ત્વતઃ એવો પંથ હતો—ઘણીવાર તો બુદ્ધિ અને હૃદયના આનન્દરૂપે—કે જે ધર્માંધતાથી પર એવા તત્ત્વચિંતકો, ગ્રંથકર્તાઓ અને ગૂઢ તત્ત્વવાદી-

એને માટે જ નિર્માણ થયો હતો. સૂફીવાદનું પ્રાચ્ય સ્વરૂપ તે હિંદુઓના વેદાન્તની એક શાખા છે અને તે અકબરના સમય પછી ઝપાટાબંધ ફેલાયો અને વિકાસ પામ્યો. ફારસી ભાષાના સૂફીવાદના સાહિત્યનો બહુ મોટો ભાગ હિંદુઓએ રચેલો છે. જોકે તેમાં સાહિત્યિક ગુણ બહુ જ ઊતરતા પ્રકારના છે, તોપણ આપણા લોકોમાં સત્તરમા અને અઢારમા સૈકામા તે પથ વિશાળ પ્રમાણમા પ્રચલિત હતો એ વાત એ ઉપરથી જણાય છે. આનું કારણ કદાચ રાજકારણી અંધાધૂંધી અને આર્થિક પાયમાલી જે મુગલ સામ્રાજ્યની પડતીની સાથે દેશમાં ફેલાયા તેમાથી વિશ્રાન્તિ મેળવવાનો પ્રયાસ ગણી શકાય. આ લોકપ્રિય સંપ્રદાયો અને સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનથી શાસન કરતી અને શાસિત પ્રજાઓ એકબીજાના ગાઢ પરિચયમા આવેલી

:૫:

સમાજ, સ્થાપત્ય અને કલા ઉપર મુસ્લિમ અસર

પાયસુ, ઉત્તર હિંદમા હિંદુઓના સામાજિક રીતરિવાજના ઘણા તત્ત્વો ઇસ્લામી અસરના પરિણામરૂપે છે, જેનાથી આપણા ઉચ્ચ વર્ણના પોશાકમા અને લોકપ્રિય સાહિત્યમા પણ કેટલેક અંશે ફેરફાર થયા હતા, અગર જોકે આમવર્ગના લોકો તેનાથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યા હતા.

વળી, શિકાર, બાજબાજી વગેરે બીજા ઘણા ક્રીડાવ્યવસાય પદ્ધતિ અને પરિભાષામા મુસ્લિમ બન્યા હતા. ફારસી, અરબી અને તુર્કી શબ્દો હિંદી, બંગાળી અને મરાઠી ભાષાઓમા મોટા પ્રમાણમા દાખલ થયા છે. તેનુ બરોબર દૃષ્ટાન્ત અંગ્રેજ જીવન અને ભાષા ઉપર થયેલી નોર્મન વિજયની અસરમા મળે છે ઘણે ભાગે તુર્કીની મારફત યુરોપ પાસેથી અને થોડે ભાગે ઇરાન પાસેથી શીખીને મુસલમાનોએ યુદ્ધકલાનો બહુ સારો વિકાસ કર્યો હતો હિંદુ સમયના રાજાઓ નાના લશ્કરો અથવા તો નાની ટુકડીઓની સંખ્યાઓનો

: ૪ :

ઇસ્લામને લીધે હિંદમાં થયેલા ધાર્મિક ફેરફારો

ચોથુ, હંટર અને બીજા કેટલાક યુરોપિયન લેખકોનો એં અભિપ્રાય છે કે મધ્ય યુગના હિંદુઓમાં એકેશ્વરવાદ અથવા થાદ અને વર્ણવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ ઇસ્લામની અસરને આભારી

થયુ અને આ ક્ષેત્રમાં આપણા કલાકારોએ ઊંચામા ઊંચી પ્રતિભાનું દર્શન કરાવ્યુ. અત્યારે પણ એ શૈલી 'હિંદી કલા' કે 'મુઘલ ચિત્રકલા'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાતી રાજપૂત શૈલીમાં માત્ર મુઘલ કે હિંદી-સારામન તરેહમા હિંદુ પૌરાણિક કે રામાયણ-મહાભારતીય વિષયો આલેખેલા છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે મુસ્લિમ અમલે સામાન્ય રીતે અને મુઘલ સામ્રાજ્યે વિશિષ્ટ રીતે મધ્યકાલના હિંદમાં મહાન અને હિતકારક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી. ત્યારે તે અમલ નિષ્ફળ કેમ નીવડચો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હિંદની મુસ્લિમ રાજસત્તાના બલાબલની પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

:૬:

હિંદમાંની મુસ્લિમ સ્થિતિના બળનાં તત્ત્વો

પહેલા હિંદમાંના મુસલમાનોને સામાન્ય ભાષા, સામાન્ય પ્રણાલિકાઓ, સામાન્ય ધર્મ અને જિતાયેલી અને પરદેશી પ્રજાની વચમા સામાન્ય રાજકીય દરજ્જાનો લાભ હતો ન્યાતોના ભેદનો અભાવ અને ઇસ્લામનો પ્રજાસત્તાક જુસ્સો—એ બેનાથી વિજેતા જાતિમા બંધુત્વનો ભાવ પ્રસર્યો હતો. આથી અઢારમી સદીમા પાયમાલી થઈ તે પહેલાના સમયમાં મુસ્લિમ હિંદની રાજસત્તા પરદેશી હુમલાની સામે વારંવાર અદ્વિતીય એકસંપી બતાવતી: મુસ્લિમ સત્તાધીશોના [illegible]નું બીજું એક કારણ એ હતું કે તેમણે ડહાપણથી ગામડાંના

સમૂહ યુદ્ધમા ઉતારતા પરન્તુ મુઘલ બાદશાહો એમ જ નર્વોપરિ સત્તાના કાબૂ હેઠળ જેના વિશાળ લશ્કરની આગેવાની લેતા ઓ તેની વ્યવસ્થા કરવામા મોટા વ્યવસ્થાબળ અને શક્તિ ની જરૂર પડતી આથી હિંદુ સમયમા શક્ય હતુ તે કરતા સરદારીનુ પાણી મનાવવો વધારે તકો સાપડતી માન વ્યવસ્થાના દષ્ટિબિંદુથી જોતા (નાચી કાર્યસાધકતા અને યુદ્ધના યત્નની વાત તો દૂર રહી) મુઘલ લશ્કર દરેક શાખામા લગભગ સંપૂર્ણ હતુ

સસ્કૃતિની સામાન્ય પ્રગતિ અને તોપખાનુ દાખલ થવાના પરિણામરૂપે હિંદુસ્તાનમા મુસલમાનોએ કિલ્લેબંદીમા ઘણો સુધારો કર્યો હતો

મુસ્લિમ અમલે સ્થાપત્યમા સ્પષ્ટ પ્રગતિ કરી હતી હિંદુ રાજાઓ પોતાના ધન અને ચાતુર્યનો ઉપયોગ મદિરો બાધવામા કરતા હતા તેમના બધા રાજમહેલો નાશ પામ્યા છે અને તેઓ કઈ ઊંચા પ્રકારના કે મૂલ્યવાન નમૂનાના હોય તેમ લાગતુ નથી પરન્તુ મુસલમાનોએ મસીદો ઉપરાત રાજમહેલો અને મકબરા બાધ્યા હતા અર્ધવર્તુલ કમાનો અને ગોળ ગુબજો વિશિષ્ટ રીતે મુસ્લિમ શૈલીના છે અને તે પ્રમાણે ભૂમિતિની આકૃતિઓ પ્રમાણે રચેલા પ્રમાણબદ્ધ બગીચાઓ પણ એમની જ કૃતિ છે

લલિત કલાઓના પ્રદેશમા મુસલમાનોનુ સૌથી વિશેષ કીમતી અર્પણ હિંદી-સારાસન ચિત્ર સપ્રદાય છે મુસલમાનોએ બુખારા અને ખુરાસાન મારફતે ચીનની ચિત્રકલા દાખલ કરી હતી અને અકબરના દરબારમા આ કલા હિંદુઓની દેશ્ય ચિત્રકલાની સાથે મિશ્રિત થઈ— બેદરકારી અને ગરીબાઈ હોવા છતા એ દેશ્ય કલાની પ્રણાલિકાઓ તે વખતે અવશિષ્ટ રહી શકી હતી આ મિશ્રણનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે ચિનાઈ વિશિષ્ટતાઓ જલદીથી પાછી નીકળી ગઈ અને સ્પષ્ટ પરદેશી પ્લાસયોજનના તત્ત્વો હોવા છતા તેને શુદ્ધ હિંદી સ્વરૂપમા અપનાવાયા આ પ્રમાણે મુઘલ સમયમા ચિત્રકલાનુ સાચુ પુનર્જીવન

થયું અને આ ક્ષેત્રમાં આપણા કલાકારોએ ઊંચામાં ઊંચી પ્રતિભાનું દર્શન કરાવ્યું અત્યારે પણ એ શૈલી 'હિંદી કલા' કે 'મુઘલ ચિત્રકલા'ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાતી રાજપૂત શૈલીમાં માત્ર મુઘલ કે હિંદી-મારામન તરેહમાં હિંદુ પૌરાણિક કે રામાયણ-મહાભારતીય વિષયો આલેખેલા છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે મુસ્લિમ અમલે સામાન્ય રીતે અને મુઘલ સામ્રાજ્યે વિશિષ્ટ રીતે મધ્યકાલના હિંદમાં મહાન અને હિતકારક સિદ્ધિઓ મેળવી હતી ત્યારે તે અમલ નિષ્ફળ કેમ નીવડ્યો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હિંદની મુસ્લિમ રાજસત્તાના બલાબલની પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

:૬:

હિંદમાંની મુસ્લિમ સ્થિતિના બળનાં તત્ત્વો

પહેલાં હિંદમાંના મુસલમાનોને સામાન્ય ભાષા, સામાન્ય પ્રણાલિકાઓ, સામાન્ય ધર્મ અને જિતાયેલી અને પરદેશી પ્રજાની વચમાં સામાન્ય રાજકીય દરજ્જાનો લાભ હતો ન્યાતોના ભેદનો અભાવ અને ઇસ્લામનો પ્રજાસત્તાક જુસ્સો—એ એનાથી વિજેતા જાતિમાં બંધુત્વનો ભાવ પ્રસર્યો હતો આથી અઢારમી સદીમાં પાયમાલી થઈ તે પહેલાના સમયમાં મુસ્લિમ હિંદની રાજસત્તા પરદેશી હુમલાની સામે વારંવાર અદ્વિતીય એકસંપી બતાવતી: મુસ્લિમ સત્તાધીશોના બળનું બીજું એક કારણ એ હતું કે તેમણે ડહાપણથી ગામડાના વહીવટનું તંત્ર યથાસ્થિત રહેવા દીધું હતું અને હિંદુ સમયની મહેસૂલી-પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો નહોતો અને મહેસૂલી ખાતામાં હિંદુ અમલદારોને એકલાને જ નોકરીમાં રાખ્યા હતા એનું પરિણામ એ આવ્યું કે રાજધાનીમાં રાજ્યવંશમાં થતા પલટાથી કરોડો ગામડિયાના જીવનો ક્ષોભ પામતા નહિ અને તેમના નવા માલિકોથી અસંતુષ્ટ થવાનું અને તેમની સામે થવાનું તેમને કારણ મળતું નહિ.

:૭:

આવી વસેલા મુસ્લિમોનું હિન્દીકરણ

હિંદમા ચઢાઈ કરીને આવેલી મુસ્લિમ જાતિઓના લાંબા વસવાટને લીધે તેમનું પરદેશી સ્વરૂપ ધીમે ધીમે નષ્ટ થતું ગયુ અને આખરે સત્તરમી સદીની પછી તો બુખારા, ઇરાન અને અરબસ્તાનથી આવનારા નવા માણસોને પોતાના સમાજમાં સહેલાઇથી ભેળવવાનુ કામ હિંદના મુસ્લિમોને ઘણું જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. (હિંદુસ્તાનની આબોહવાથી તેમના શરીરના બાંધામાં અને રંગમા પડેલો ફેરફાર આનાથી તદ્દન જુદો હતો.) હિંદી મુસ્લમાનોએ ઘણા હિંદી મતવ્યો, ખોરાકની વાનીઓ અને હિંદી ભાષા નામે હિંદુસ્તાની (ઝબાન–ઈ–હિંદવી)—કે જેનું વ્યાકરણ—કલેવર સંસ્કૃતનું છે, જોકે તેનો શબ્દકોશ હિંદી ઉપરાંત ફારસી અને અરબી શબ્દોથી ભરેલો છે—એ તત્ત્વોને અપનાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે સૈકાઓ વ્યતીત થતા હિંદી મુસલમાનો બહારના એશિયાપ્રદેશમાંના તેમના ભાઈઓથી લગભગ પૂર્ણ રીતે જુદા પડી ગયા હતા. પાછળથી હિંદમા આવના મુસ્લિમ આગંતુકો દેશની પ્રજામાં ભળી જતા હતા ખરા, પરન્તુ તે તો બે કે ત્રણ પેઢીઓ પસાર થયા પછી; એટલા

અપનાવ્યા મધ્યકાળના હિંદના ધર્મો, સૂફીવાદ, ઉર્દૂ ભાષા અને હિંદી–મારાસન કલા એ બધા જીતનાર અને જિતાયેલી પ્રજાની મહિયારી માલિકીના હતા અને વર્ણવ્યવસ્થાની કાળમીંઢ પથ્થરની દીવાલોને અનુકૂળ થાય તેટલી દૃઢ રીતે તેઓ એક બીજામા ભળવાના વલણ વાળી હતી. હિંદુઓની હલકી કોમો મુસ્લિમ પીરોને પૂજતી અને મશહૂર મુસ્લિમ ઓલિયાને તો શિવાજી જેવા હિંદુ જુનવટના હિમાયતીઓ પણ સમાનતા. ગામડાના નિરક્ષર મુસ્લિમ ખેડૂતો અને જ્યાં ખબરદાર અને સુધારક મુલ્લાની ગેરહાજરી હોય તેવા બીજા પ્રાંતોના મુસ્લિમ ખેડૂતો પણ હિંદુ ધાર્મિક ઉત્સવોમા અને લોકપ્રિય ગ્રામદેવોની પૂજામા ભાગ લેતા,] જેમ અત્યારે સિદ્ધાન્તની હલકી કોમના હિંદુઓ મુસલમાનો જેટલાજ ઉત્સાહથી મહોરમના વરઘોડાઓમા ભાગ લે છે.

અલબત્તકે જૂના ધર્મપુસ્તકો અને દૃઢ સિદ્ધાન્તો બન્ને કોમોને જુદી રાખતા, તોપણ આ પ્રમાણે હિંદના એક જ સૂર્યના છત્ર નીચે તેમનું સમાન ભાગ્ય અને જિંદગીના સમાન સુખ દુ ખો તેમને એક બીજાની વધારે ને વધારે નજીક હળસેલતા અને આ ચાલુ વર્તતી રહેલી ક્રિયાઓમા કોઈ ધર્મસુધારક સુલ્તાન કે બાદશાહ જેહાદ ઉઠાવે તેટલા ટૂંક સમયનો જ વિક્ષેપ અવારનવાર ગઉ થઈ પાછો શાંત પડી જતો.

: ૮ :

રાજ્યમાં વિનાશક બળો

હિંદમા મુસ્લિમ રાજ્યપ્રદેશ વ્યવસ્થિત મધ્યસ્થ સરકારના સીધા કાર્યના પરિણામરૂપે નહિ, પરન્તુ વ્યક્તિગત સરદારોએ વિજય કર્યા પ્રમાણે હતો. બેશક શોભાના રાજ્યમાં તરીકે નામનો સુલ્તાન હમેશા રહેતો, પરન્તુ જે ઉત્સાહી અને ધર્માંધ સરદારો સરહદથી દૂરના હિંદુ રાજ્યો જીતી લેતા તે મધ્યસ્થ સરકાર પ્રત્યે માત્ર નામની તાબેદારી

દેખાડતા અને તેઓ સુલ્તાનના એક શબ્દ માત્રથી દૂર કરી શકાય તેના પગારદાર નોકરો હોવાને બદલે લશ્કર અને ખજાનાના માલિકો થઈ પડયા હતા. મેકોલે પોપ ઉપરના પોતાના પ્રખ્યાત નિબંધમાં લખે છે કે રોમન કૅથોલિક પંથ પોતાના નિયમિત પગારદાર પાદરીઓનો ઉપયોગ કર્યો સિવાય નવા માણસોને વટલાવવાને પોતાની નોકરીમાં ન હોય તેવા ધર્માંધોના ઉત્સાહને કામે લગાડે છે અને આ ઉત્સાહઘેલા મનુષ્યોની સ્વયંસેવામાથી પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવે છે. પોતાના રાજ્યના વિસ્તાર અને ચઢાઈઓના સમયમા મુસ્લિમ હિંદના મધ્યસ્થ રાજ્યકર્તાની પણ એવી જ રાજનીતિ હતી. તે પોતાના ધર્મના ઉત્સાહઘેલા સાહસિકોની સાથે સરસ સબંધ જાળવી રાખતા હતા; તે તેમના બહાદૂરીભરેલા કાર્યારંભ અને ઝનૂની પ્રયત્નોનો લાભ લઈ લેતા, અને પોતાના માણસો કે પૈસાનો ઉપયોગ કરતા નહિ. તે જ વખતે પોતાની બેહદ તાબેદારીનો દાબ રાખ્યા સિવાય અને તેમણે જીતેલા અને સત્તાધીન બનાવેલા પ્રાંતો ઉપર કડક કાબૂ રાખ્યા સિવાય તે તેમને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા.

જ્યાસુધી નવો નવો પ્રદેશ જીતવાને માટે મળતો ગયો ત્યાંસુધી તો આ ગોઠવણ ઠીકઠીક કામ આવી. પણ જ્યારે મુસ્લિમ રાજ્યવિસ્તાર પૂર્વમા અને દક્ષિણમા લાંબામા લાંબી યથાશક્ય હદ સુધી પહોચી ગયો, ત્યારે બડ, કાવતરા, રાજ્યકર્તાના ખૂન, વારસા માટેના અંધાધુંધીભરેલા યુદ્ધ વારવાર થવા લાગ્યા, કારણ કે મુસ્લિમ ચઢાઈની જૂની (એટલે ત્યાલગી લાભદાયક નીવડેલી) યોજનાથી સ્થાનિક સ્વાયત્ત સત્તાને જ પોષે તેવા કેન્દ્રાપસારી અને પૃથક્તાજનક જુસ્સાનો વારસો મળ્યો હતો. આ વારવારના રાજ્યવંશના પલટા અને શિરજોરીવાળા આતરવિગ્રહોથી સંસ્કૃતિની પ્રગતિ, દેશની આર્થિક ઉન્નતિ અને સંસ્થાઓની વિકાસગતિ અટકી ગઈ. લેટિન ભાષાની એક કહેવત સાચી છે કે 'હથિયારો ખખડે, ત્યા કાયદા રખડે'

:૯:

લોકોનો ક્રમિક વિનાશ

મુસ્લામમાં વંશપરંપરાગત અમીરાત નહોતી કે ખાનગી મિલ્કતના હકનો સ્વીકાર નહોતો. દરેક અમીરની જાગીર અને તેની જાન-મિલ્કત તેના મરણ પછી રાજ્ય તરફથી જપ્ત કરવામાં આવતી. જો તેના છોકરાને તેમાંથી કંઈ ભાગ મળતો તો તે માત્ર રાજ્યકર્તા તરફથી મહેરબાનીની રાહે જ. ખરેખર આ કાનૂનથી વૈયક્તિક પ્રયત્નોમાં કચાશ રહેતી, તેમ તેનાથી સંસ્કૃતિનો પાયો જ નાશ પામતો—ભૂતકાળની બચતનો ભવિષ્યકાળની સુધારણા માટે ઉપયોગ કરવો તે આવા સમાજમાં બધું માયાવી જ ગણાય. એક અમીરે સ્થાપેલી પોતાની આર્થિક આબાદી અને દરજ્જો તેના મરણ સમયે ધૂળધાણી થઈ જતા. તેના પુત્રને પોતાના બાપે સાધેલા વિકાસનો લાભ લીધા સિવાય જ પોતાની કારકિર્દી એક સામાન્ય માણસની પેઠે એક છેલ્લે પગથિયેથી શરૂ કરવી પડતી. આ પ્રમાણે દેશની નાની શરૂઆતથી મોટી આબાદી રચવાની અને મરણ વખતે મૈયતની ખાનગી મિલ્કત ગન્યખાલસા થઈને તેના પુત્રોને સામાન્ય મનુષ્યોના દરજ્જે ઉતારી પાડીને આખી જિંદગીના કાર્યનો નાશ કરવાની પદ્ધતિ પેઢી દર પેઢી નિહાળતો આવ્યો છે.

આટલું ધનાઢ્ય વર્ગોને માટે. સામાન્ય માણસોને માટે તો મુસ્લિમ રાજ્યે પ્રજાને મળતા કરવાને, રાષ્ટ્રિય ચારિત્ર્ય ખિલવવાને અથવા તો લોકોની આર્થિક ઉન્નતિ સાધવાને કશો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. કોઈ પણ પ્રકારના વિચારસ્વાતંત્ર્યની છૂટ નહોતી, અને દરબારમાં હલકામાં હલકી જાતની ખુશામતની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી અને તેને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું. આથી હિંદી મુસલમાનોમાં સાહિત્ય કે કલામાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારની પ્રતિભાવાળી કોઈ વ્યક્તિ થઈ નથી.

(આપણે જો દક્ષિણના થોડા દેવમંદિરો બાદ કરીએ તો) રાજસભામાં જ સંસ્કૃતિનું મધ્યબિંદુ અને લલિત કલાઓનું ઉદ્ભવસ્થાન

હતી. પરન્તુ સામાન્ય પ્રજાને એનાથી કંઈ લાભ થતો નહિ અને સર્જક પ્રતિભા ઉપર દરબારી મુરબ્બીવટથી ખરેખરી અધઃપાતજન્ય અસર થતી. આથી મધ્યકાળના હિંદના હિંદુ અને ઇસ્લામી સાહિત્ય અને કલા પ્રજાસત્તાક ગ્રીસ કે ઇંગ્લંડના સર્જન કરતા બહુ ઊતરતા પ્રકારના નીવડ્યા હતા.

: ૧૦ :

હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ અટક્યો

મુસ્લિમ અમલે હિંદુઓનો કુદરતી વિકાસ પણ રૂંધ્યો હતો. વિજયના પહેલા હપ્તા વખતે આપણા બધા આશ્રમો અને સમૃદ્ધ મંદિરો ઉપર આક્રમણ થયાં હતા, અને આ પ્રમાણે હિંદુધર્મના વિદ્યાધામોનો નાશ થયો હતો. સંસ્કૃત વિદ્વાનો અને ગ્રંથકર્તાઓના પોષકનું કામ કરવાને કોઈ સબળ હિંદુ રાજા જીવતો રહ્યો નહોતો. પરિણામે મધ્યકાળના હિંદુમાં સંસ્કૃત વિદ્યા લગભગ લોપ થઈ હતી તેમાંથી જે થોડુંક બચ્યું હતું તે તો તદ્દન નીરસ હતું અને તેમાં માત્ર ન્યાયવાદની નાજુક દલીલબાજી, કર્મકાંડોની ઝીણી વીગતો, ધર્મશાસ્ત્રોની નવી આવૃત્તિઓ અને ટીકાઓની ટીકાઓ અને તેના પાઠ વિવરણો જ હતા. આ પ્રમાણે ઈસ ૧૨૦૦થી ૧૫૫૦ સુધીમાં ઉત્તર હિંદ બુદ્ધિ પ્રદેશમાં વેરાન રણ બની ગયું હતું. માત્ર અકબરના અમલમાં હિંદીમાં તુલસીદાસ અને બંગાળીમાં વૈષ્ણવ લેખકોને લીધે હિંદવી સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર થયો, પરન્તુ તે દેશી ભાષામાં જ થયો હતો. તેજ બાદશાહે સાચા અર્થની સર્વપ્રિય સભા સ્થાપી હતી અને તેના અમલમાં હિંદી બુદ્ધિનો ઘણો ઉત્કર્ષ થયો હતો.

: ૧૧ :

હિંદી મુસલમાનોની કેમ પડતી થઈ?

મુઘલાઈ હિંદના ઇતિહાસનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ હિંદમાં વસેલા મુસ્લિમ અમીરો અને ખાનદાનોના ત્વરિત વિનાશની આપણા મન ઉપર ચોખ્ખી છાપ પાડે છે. આ વિનાશની ઝડપ અને ચોક્કસતા કંઈક અંશે હિંદુઓમાંથી ધર્મપરિવર્તન કરેલા મનુષ્યો અને ઈરાન તથા મધ્ય એશિયામાંથી નવા આવેલા મનુષ્યોના પ્રતિભા અને ચારિત્ર્યથી ઢંકાઈ જાય છે. પરન્તુ એ પણ એટલું જ ચકિત કરે છે કે છેલ્લા બે વર્ગોના પૌત્રો હિંદની ભૂમિમાં અચૂક રીતે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા હતા.

આ ચમત્કારિક દૃશ્યનું મુખ્ય કારણ કોમ કોમ વચ્ચેની સંતાનોત્પત્તિ અને બધી પ્રકારની કોમો, જાતો અને પ્રકૃતિના દરજ્જાની સ્ત્રીઓથી ભરેલા ઝનાનાની સ્થાપના—એ હતું. આવા મિશ્રણનાં સંતાનો શુદ્ધ હિંદુ, શુદ્ધ ઇરાની કે શુદ્ધ તુર્કના કરતા બહુ ઊતરતી બુદ્ધિવાળાં થયા હતાં.

મુઘલ સામ્રાજ્યે દેશને શાન્તિ અને વ્યવસ્થાની સાથે અત્યંત ધનવૈભવ આપ્યો, તેનાથી ઉચ્ચ વર્ગના મુસલમાનોમાં વિલાસની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ્ય કરતી કોમ તરીકેના તેમના દરજ્જાએ તેમનામાં મગરૂરી અને આળસ દાખલ કર્યાં. વંશપરંપરાના અમીર વર્ગમાં ભ્રષ્ટતા તરફ કુદરતી વલણ હોય છે, અને ભ્રષ્ટતા તરફની ગતિ માત્ર લશ્કરમાં કે મુલ્કી વહીવટમાં સખત કામ કરવાથી કે પ્રજાસત્તાક દેશના સ્વતંત્ર જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવાની કે સાહસ અને શોધખોળનો જુસ્સો રાખવાની બધી જાતની તંદુરસ્ત પ્રવૃત્તિઓના બળથી જ અટકે છે. પરન્તુ મુઘલાઈ અમીરોના પુત્રોમાં આ શુદ્ધિકારક ઉપચારોનો અભાવ રહેતો, કારણ બાદશાહ તેમને તેમના પિતાની કમાણીમાંથી હમેશાં ભાગ આપતા અને તેમના જન્મના કારણથી સારી જેવી ઊંચી જગ્યાઓ આપતા

હિંદી મુસલમાનો ફારસી કે તુર્કીનો પોતાની માતૃભાષા તરીકે ઉપયોગ કરી શકતા નહિ, અને છતા પણ હિંદની કોઈ પણ દેશી ભાષાને સાહિત્યની દષ્ટિએ ખીલવી શકતા નહિ. તેઓ પોતાના ઘરમાં, કચેરીમાં, રસ્તામાં અને છાવણીમાં જેનો ઉપયોગ કરતા તે ઝબાન –ઈ–હિંદવી (હિંદુસ્તાની ભાષા) લખતાં શરમાતા હતા. હિંદુસ્તાની પોતાની માતૃભાષા હોવા છતાં સરકારી તુમારોમાં, ઉચ્ચ સાહિત્યમાં અને શિષ્ટ સમાજમાં ફારસીને વળગી રહેવાનો સાહસિક અને વિનાશક પ્રયાસ હિંદી મુસલમાનોએ ઈ.સ. ૧૭૫૦ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો અને ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનીનો સાહિત્યની ભાષા તરીકે ખુલ્લા દિલથી સ્વીકાર થયો હતો. હિંદુ મુસલમાનોની સાહિત્ય સંબંધી વંધ્યતાનું કારણ આ ભાષાવિષયક મુશ્કેલી છે અને તેણે મુઘલ સમયમાં સાચી કેળવણીના પ્રચારને ઘણો રોકયો હતો.

હિંદના મુસલમાનો (અને ખાસ કરીને તુર્ક અને અફઘાન બીજના મુસલમાનો) લશ્કરી કોમ છે. પરન્તુ બહુ બુદ્ધિશાળી કે ઉદ્યોગી નથી. આથી જ્યારે તેમના આક્રમણની સંભવિતમાં સંભવિત હદ આવી ગઈ ત્યારે તેઓની પડતી થવા માંડી.

ધનાઢ્ય મનુષ્યોના ઝનાનાની સ્ત્રીઓના પતનથી કુદરતી રીતે જ તેમનાં સંતાનોનું પણ પતન થાય છે. આ અનિષ્ટે ઇરાન કે અરબસ્તાન કરતાં હિંદમાં વધારે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું હતું, કારણ કે તે દેશોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું પાલવે નહિ. વળી ત્યાં તો તેવી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની જ જાતિની હતી.

: ૧૨ :

મુઘલ સામ્રાજ્યની નિષ્ફળતાનું કારણ પ્રગતિના અને આત્મસુધારણાના જુસ્સાનો અભાવ

હિંદના મધ્યકાળના ઇતિહાસના અભ્યાસીને આટલી વાતથી આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું કે મુઘલ સામ્રાજ્ય પાસે વિપુલ સાધનો હતાં અને તેણે સોળમા અને સત્તરમા સૈકામાં હિંદ માટે ઘણી સિદ્ધિ મેળવી હતી, છતાં પણ અઢારમા સૈકામાં તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યું અઢારમા સૈકામાં મુઘલ સંસ્કૃતિ બંદૂકની વપરાઈ ગયેલી ગોળી જેવી થઈ ગઈ હતી અને મુઘલ સામ્રાજ્યના વિનાશની ઘડીઓ ગણાતી હતી—નાદિરશાહ કે અહમ્મદ અબ્દાલી તખ્તા ઉપર હાજર ન થયા હોત તોપણ

આ ચમત્કારિક દૃશ્યનું મુખ્ય કારણ પ્રાચ્ય રાજ્યકર્તાઓ અને બ્રિટિશ જેવા અર્વાચીન સંસ્કૃતિવાળા સામ્રાજ્યના આંતરભાવ વચ્ચેનો ભેદ છે આવા અર્વાચીન સામ્રાજ્યમાં સ્વપરીક્ષણ અને સુધારણા માટે તેની પોતાની અંદર તત્ત્વ હોય છે આથી તેની અંદર કોઈ નવી ખામી કે વિનાશનું મૂળ માલૂમ પડે કે તરત જ એ અસાધ્ય થઈ પડે તે પહેલાં જ ખોળી કાઢવામાં આવે છે અને દુરસ્ત કરવામાં આવે છે આ પ્રમાણે પ્રાચ્ય સલ્તનતોમાં બની શકે નહિ, રોમ અને મક્દુનિયા (ગ્રીસ)ના જેવી પ્રાચીન યુરોપની સલ્તનતોમાં પણ બની શકે નહિ

બીજું, પ્રાચ્ય સલ્તનતો રાજ્યકર્તાના વ્યક્તિત્વ ઉપર અને કોઈ સ્થળે રાજ્ય કરતી લઘુમતીના ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે તેથી ઊલટું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રજાસત્તાક છે, તે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર બ્રિટિશ જાતિના અને તેમાં ભળેલી બીજી જાતિઓના અંકુશરૂપે છે—અને તેમાં વ્યક્તિગત રાજા કે કુટુંબનો અંકુશ નથી આથી એક પેઢીના રાજ્યશાસકોના કટુંબો બીજી પેઢીમાં પતિત થાય તોપણ

બ્રિટિશ જાતિમાંથી તેમની જગ્યાએ નવા અને બાહોશ માનવજાતિના શાસકોના વહેણ ફૂટી નીકળે છે તેથી ઊલટું મુઘલાઈ હિંદમાં જન્મેલા મુસલમાનોનો વિનિપાત ત્વરિત અને નવાઈ પમાડે તેવો હતો અને તેનો કોઈ રીતે ઇલાજ થઈ શકે તેમ નહોતું, કારણ કે લોકશિક્ષણ, જાહેર ચર્ચા અને સામાજિક સુધારણાનો અભાવ હતો. અકબર અને શાહજહાંની જાહોજલાલીમાં જેમણે ફાળો આપ્યો હતો તે ખયબરઘાટની પેલી પારના સાહસિકોનું આગમન બંધ પડી ગયું હતું અને સ્થાનિક પ્રજામાંથી કે પરદેશી આગંતુકોમાંથી નવા લોહીનો ઉમેરો કરીને રાજ્યકર્તા કુટુંબોનો વિનિપાત ખાળી શકાય તેમ નહોતું

મુઘલાઈ અમલની પ્રાણઘાતક ખામી એ હતી કે તે હમેશા દેશ ઉપર લશ્કરી સ્વરૂપનો કાબૂ ધારણ કરતો અને એક રાષ્ટ્ર કે એકરંગી રાજસત્તા રચવાને પ્રયત્ન કરતો નહિ શાહજહાંના સુવર્ણ-યુગના ગૌરવથી આ હકીકત તરફ આપણે આંખ બંધ ન કરવી જોઈએ કે મુઘલ બાદશાહો રાજ્યનીતિશાસ્ત્રના પહેલા જ સિદ્ધાન્તનું પાલન કરતા નહિ—'મહાન પ્રજા વિના મહાન સામ્રાજ્ય હોઈ શકે નહિ' મહાન મંત્રીઓ અને સરદારો હોવા છતાં સારામાં સારા બાદશાહોના અમલમાં પણ લોકો તો ભૂતકાળના ખરાબમાં ખરાબ સમયની માફક 'માની ઘેટાં'ની સ્થિતિમાં જ રહ્યા હતા. જે અંગ્રેજોએ હિંદી નવાબો અને મહારાજાઓને હરાવ્યા હતા તેઓ મૂઠીભર હશે—તેમાંના કેટલાક તો ધંધાદારી સૈનિકો યે નહોતા, પરન્તુ તેમને સમૂહગત બુદ્ધિ શક્તિ અને સાધનસમૃદ્ધિવાળી બ્રિટિશ લોકશાહીના અખૂટ ઝરાનું પીઠબળ હતું, જ્યારે આપણા નવાબો અને મહારાજાઓને માત્ર થોડા સ્વાર્થી અનુયાયીઓ અને ભાડૂતી લશ્કર સિવાય બીજો કોઈનો ટેકો નહોતો તેઓએ પરદેશી વિજેતાઓની સામે સમસ્ત રાષ્ટ્રિય વિરોધની આગેવાની લીધી નહોતી આરંભના બગદાદના અબ્બાસી ખલીફાઓ ॥ ફરમારની બુદ્ધિવાદની નીતિની નિષ્ફળતા પછી ઇસ્લામનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો તે પ્રમાણે તો તે ઘણો જડ, અક્કડ અને પરિસ્થિતિને

અનુકૂળ ફેરફાર કરવાને અશક્ત થઈ ગયો હતો. કાલ્વીનિઝમ જરા કર્મજડ પંથનું બળ અને નિર્મળતા એ તેનામાં હતાં. ઝનૂન અને અક્કડતાથી તેના અનુયાયીઓને દરેક દેશમાં અમુક હદ સુધી સફળતા મળી હતી પણ ત્યાં જ તેઓ અટકી ગયા, જ્યારે ઉરતી જગતની દુનિયાનો નિયમ તો પ્રગતિ છે. જે વખતે યુરોપ હદનાથી આગળ વધે છે, તે વખતે અગતિમાન મુસલમાનો પ્રમાણમાં પાછા પડતા જાય છે અને દર વર્ષે જ્ઞાન, વ્યવસ્થા, સમૃદ્ધીન સાધનો અને પ્રાપ્ત કરેલી શક્તિ એ બધામાં યુરોપ અને એશિયા વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે અને એશિયાવાસીઓને યુરોપવાસીઓની સાથે હરીફાઈ કરવાનું વધુ ને વધુ મુશ્કેલ થતું આવે છે. અંગ્રેજોનો મુગલ સામ્રાજ્ય ઉપરનો વિજય તે એશિયા અને આફ્રિકા ઉપરના યુરોપિયન પ્રજાઓના આધિપત્યનો એક ભાગ છે—જે બીજી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે જે રીતે આપણા સમાજની આગેવાનીમાં ઉંઘતા અને આળસુ કુટુંબની જગ્યા સાહસિક કુટુંબો લે છે, તેવી રીતે પ્રગતિમાન જાતિઓ રૂઢિચુસ્ત જાતિઓને તેમની જગ્યાએથી હાંકી કાઢે છે. તેથી, આપણે આપણા દેશના ઇતિહાસના અભ્યાસથી સાર ઉઠાવવો હોય તો,—
“આગળ ને આગળ વધો, મહાન જગતે પરિવર્તનની કુંજમાં હમેશાં પ્રસ્થાન કરવું જોઈએ”